PSIHOLOGIA SOCIALĂ

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

Nr. 39 (I)/2017

POLIROM
2017

Editura Polirom, Iaşi, B-dul Carol I nr. 4;
P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1,
et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53
Copyright © 2017 by Editura POLIROM
ISSN: 1454-5667
Printed in ROMANIA

Sumar

I. EDITORIAL

Ion Dafinoiu
Libertatea unei profesii liberale 7

II. PSIHOLOGIA SOCIALĂ ÎN DIALOG

Mihai Dinu Gheorghiu
Interviu cu psihologul Mihail Gaspar 13

III. STUDII, CERCETĂRI, SINTEZE

Iuliana Petrov, Ion Dafinoiu
Attachment and parenting in incomplete families 31

Nicoleta Leon-Armanu
Adicţiile şi relaţia lor cu inteligenţa de iertare şi cu experienţele spirituale zilnice 43

Mihai Curelaru, Dorin Nastas, Ştefan Boncu, Octavian Onici
O perspectivă psihologică asupra justiţiei restaurative..... 57

IV. OBSERVATOR INTERNAŢIONAL ÎN ŞTIINŢELE SOCIALE

BIBLIOGRAFII ESENŢIALE

A înţelege *Mizeria lumii* (**Mihai Dinu Gheorghiu**) 73

Pierre Bourdieu, *A înţelege* 75

RECENZII

Daniela Muntele Hendreş (coordonator), *Optimizarea comportamentului uman în sănătate şi în boală,* Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, 2016 (**Mihai Curelaru**) 91

Espace des disciplines et pratiques interdisciplinaires. *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 210, decembrie 2015, Seuil, Paris, 2016 (**Dana Costin**) 95

Frédéric Lebaron et Brigitte Le Roux (Sous la direction de), *La méthodologie de Pierre Bourdieu en action. Espace culturel, espace social et analyse des données*, Dunod, Paris, 2015 (**Alexandru Apostol, Roxana Vasiliu**) 99

Ontologia războiului capitalist, Éric Alliez, Maurizio Lazzarato, *Guerres et Capital*, Éditions Amsterdam, Paris, 2016 (**Ovidiu Gherasim-Proca**) 103

Simona Corlan-Ioan, *Invention de Tombouctou. Histoires des récits occidentaux sur la ville pendant les XIXe-XXe siècles*, L'Harmattan, Paris, 2014 (**Adriana Speteanu-Vasiliu**) 107

Anticomunismul neolegionar în România postcomunistă, William Totok, Elena-Irina Macovei, *Între mit şi bagatelizare. Despre reconsiderarea critică a trecutului, Ion Gavrilă Ogoranu şi rezistenţa armată anticomunistă din România*, Editura Polirom, Iaşi, 2016 (**Emanuel Copilaş**) 111

I. EDITORIAL

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 7-9

Libertatea unei profesii liberale

După 1990, psihologii care lucrau în diferite domenii aplicative ale psihologiei (clinic, transporturi şi servicii etc.), împreună cu cadrele didactice care predau psihologia în principalele centre universitare din ţară, au reanimat Asociaţia Psihologilor din România (APR), îngheţată de pe la mijlocul anilor '80, odată cu restrângerea învăţământului universitar psihologic de către regimul comunist. Având în vedere nevoia alinierii practicii profesiei de psiholog la nivelul standardelor europene, APR a luat iniţiativa înfiinţării Colegiului Psihologilor din România (CPR). Iniţiativa legislativă a APR s-a finalizat odată cu aprobarea de către Parlamentul României, în data de 27 mai 2004, a Legii nr. 2013/2004 privind *exercitarea profesiei de psiholog cu drept de liberă practică, înfiinţarea, organizarea şi funcţionarea Colegiului Psihologilor din România*. În data de 8 octombrie 2004 a avut loc adunarea de constituire a CPR, iar în 20 decembrie 2005 a fost emis primul atestat de liberă practică. Astăzi, registrul unic de evidenţă a psihologilor cu drept de liberă practică din România conţine aproape 20.000 de poziţii.

În acord cu normele metodologice de aplicare a Legii nr. 213/2004, CPR a stabilit principalele trepte de specializare în practica profesiei de psiholog – practicant (sub supervizare/autonom), specialist şi principal – şi a reglementat diversele forme de pregătire obligatorii pentru dobândirea competenţelor necesare practicării unor specialităţi din cadrul unor domenii mai largi (psihologie clinică şi psihoterapie, psihologia muncii, transporturilor şi serviciilor, psihologie educaţională, consiliere şcolară şi vocaţională, psihologie aplicată în domeniul apărării, ordinii publice şi siguranţei naţionale). Iniţial, aceste competenţe puteau fi obţinute prin studii de licenţă în psihologie (pentru unele specialităţi au fost recunoscute şi studiile de licenţă din alte domenii socioumane – medicină, asistenţă socială, filosofie, pedagogie, teologie, cu condiţia completării studiilor universitare cu un pachet de discipline de specialitate) şi prin programe de formare complementară. La iniţiativa CPR, a fost creat cadrul unui dialog cu principalele ministere şi instituţii în a căror sferă administrativă psihologii erau solicitaţi pentru diverse servicii – ministerul sănătăţii, ministerul transporturilor, ministerul muncii, ministerul apărării, ministerul educaţiei naţionale etc. Deşi uneori fracturat de multiple obstacole birocratice şi de ambiţii personale, acest cadru a permis dezvoltarea unor protocoale de colaborare cu efecte benefice asupra prezenţei psihologilor în diverse zone ale vieţii sociale din România.

Odată cu adoptarea de către învăţământul superior românesc a sistemului Bologna, conform căruia programele de licenţă au fost reduse la doar 3 ani, iar profesionalizarea pe diverse domenii se face prin studii de masterat, CPR, prin dispoziţii succesive (*Standardele de calitate în serviciile psihologice – Partea generală, Cartea I*, publicate în MO din 10.07.2015, *Standardele privind organizarea formării profesionale pentru psihologii cu drept de liberă practică*, publicate în MO, partea I, nr. 87 din 02.02.2016), a pus un semn de egalitate între pregătirea complementară prin programe de masterat şi cea obţinută prin şcoli complementare derulate prin intermediul unor ONG-uri, impunând obligaţia ca majoritatea cadrelor didactice care predau în cadrul programelor de masterat să obţină din

partea CPR un certificat de formator. Coroborate, aceste măsuri au condus la posibilitatea ca, în România, formarea profesională universitară, obligatorie pentru obţinerea unui atestat de practică autonomă, să poată fi restrânsă doar la cei trei ani de pregătire de licenţă, acesta fiind cel mai scăzut nivel de formare profesională academică din Europa, cu consecinţe negative nu doar asupra calităţii formării profesionale a psihologilor, ci şi asupra mobilităţii forţei de muncă în spaţiul Uniunii Europene.

Trebuie precizat că în cele mai multe ţări europene cerinţa minimă pentru intrarea în profesie în regim autonom este standardul Bologna (trei ani de studii de licenţă în psihologie plus doi ani de studii masterale).

Invocând pretextul superiorităţii experienţei profesionale practice în raport cu programele universitare, CPR a acreditat o serie de programe de formare complementară în diverse domenii ale psihologiei fără a dezvolta mecanisme corespunzătoare de verificare a calităţii acestora, a alimentat o atitudine de devalorizare a pregătirii profesionale prin programe universitare şi a creat o falsă opoziţie între formarea prin programe universitare şi cea prin programe dezvoltate de asociaţii profesionale acreditate.

Concomitent cu dezvoltarea unor programe de formare complementară (unele foarte scumpe şi fără respectarea unor standarde corespunzătoare de calitate), CPR a luat şi măsuri de fragmentare excesivă a practicii profesionale, ajungându-se în situaţia ca, în cadrul aceluiaşi domeniu, pentru obţinerea unor competenţe secundare să se impună absolvirea unor cursuri şi plata unor taxe foarte mari, raportate la veniturile medii obţinute de psihologi.

La toate aceste probleme s-au adăugat lipsa unui mecanism de decizie transparent şi exercitarea abuzivă a puterii organizaţionale de către conducerea CPR.

În faţa acestei situaţii, cadrele didactice universitare din domeniul psihologiei care activează în principalele centre universitare din România (Bucureşti, Iaşi, Cluj, Timişoara), asociate în cadrul grupului „Universitaria", au avut iniţiativa de a propune Ministerului Educaţiei Naţionale modificarea normelor metodologice de aplicare a Legii nr. 213/2004 privind exercitarea profesiei de psiholog cu drept de liberă practică, înfiinţarea, organizarea şi funcţionarea Colegiului Psihologilor din România, aprobate prin Hotărârea Guvernului nr. 788/2005. Schimbările politice frecvente şi opoziţia fermă a conducerii CPR au împiedicat transformarea acestei iniţiative într-o hotărâre de guvern care ar fi putut normaliza, măcar parţial, funcţionarea CPR.

Problemele existente la nivelul conducerii CPR au luat amploare şi au dobândit forme de manifestare inacceptabile din perspectiva valorilor profesiei noastre, odată cu declanşarea procesului de alegere a unei noi conduceri la începutul anului 2017.

Principalele abuzuri manifestate în organizarea şi desfăşurarea procesului de alegeri au fost, pe scurt, următoarele :

- modificarea regulilor de desfăşurare a alegerilor după demararea procesului electoral, prin dispoziţii luate de către preşedinte, fără consultarea celorlalte foruri de conducere ale CPR şi, deseori, în pofida opoziţiei lor ;
- invalidarea arbitrară a unui număr important de candidaturi la poziţiile de elector la Convenţia Naţională, membru în comitetul director, preşedinte de filială sau preşedinte al CPR ;
- lipsa unor proceduri de contestare a acestor invalidări ;
- demiterea, fără vreo bază legală, a unor preşedinţi de filială, care şi-au manifestat opoziţia faţă de conducerea CPR ;
- validarea arbitrară a candidaturii unor persoane din conducerea administrativă a CPR, care nu îndeplineau condiţiile stipulate de regulamentul referitor la alegeri şi se aflau

într-un grav şi evident conflict de interese, din moment ce acestea şi-au asumat, arbitrar, şi dreptul de a invalida candidaturile oricărui posibil competitor.

Confruntate cu aceste abuzuri evidente, majoritatea filialelor CPR (reprezentând aproximativ 95% dintre psihologi) au suspendat procesul alegerilor. În pofida opoziţiei conducerii CPR – preşedinte, director general şi director executiv –, comitetul director şi consiliul de conducere au votat, pe data de 10 aprilie 2017, suspendarea preşedintelui, prof. univ. dr. Mihai Aniţei, şi au numit o conducere interimară, care a primit mandatul de a organiza noi alegeri cu respectarea tuturor normelor şi principiilor democratice ale CPR. Acest proces nu este simplu, deoarece presupune nu doar un efort de organizare deosebit, ci şi depăşirea unor obstacole juridice. Este însă un proces în curs şi ne exprimăm convingerea că va contribui la îmbunătăţirea vieţii profesionale a psihologilor din România.

Ion DAFINOIU[1]
Iaşi, iunie 2017

1. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail : dafinoiu@uaic.ro.

II. PSIHOLOGIA SOCIALĂ ÎN DIALOG

Psihologia Socială, nr. 39/2017, 13-27

Interviu cu psihologul Mihail Gaspar[1]

Pentru o istorie socială a ştiinţelor sociale

Interviul luat psihologului Mihail Gaspar reconstituie fragmentar o parte din istoria recentă – şi nu doar ieşeană – a profesiei de psiholog. Este o mărturie preţioasă în mai multe privinţe. Mai întâi, pentru că această istorie este în curs de scriere şi lipsesc azi multe informaţii elementare ; mai apoi, pentru că se înscrie într-o suită de mărturii care deschid perspective multiple asupra procesului istoric care a dus la afirmarea şi recunoaşterea acestei profesii. Interviurile publicate de revista noastră se doresc astfel contribuţii la o istorie socială a ştiinţelor sociale. Pentru a repune în discuţie mecanismele reproducerii sociale şi intelectuale care au contribuit la (re)construcţia psiho-socială a identităţii de psiholog este necesară înţelegerea contradicţiilor şi a semnificaţiei bifurcaţiilor unor traiectorii, altfel decât prin invocarea stereotipurilor despre „criză" şi despre alegerile „la răscruce". O carte recent apărută ne reaminteşte, de altfel, o parte din această istorie, începând cu reforma învăţământului din 1948, când psihologia a cunoscut, asemenea altor ştiinţe socio-umane, o puternică infuzie de literatură ştiinţifică sovietică şi o orientare ideologică „materialistă", care respingea *speculaţia filosofică idealistă şi testologia americană*[2]. În acest context, o atenţie deosebită trebuie acordată momentelor de puternică discontinuitate, care au reorientat carierele profesionale, cele din anii 1950, apoi cele din anii 1980, dar şi, mai recent, cele provocate de reconfigurarea pieţei muncii ca urmare a crizei din 2007-2010, cu efectele secundare ale globalizării (procesul Bologna în învăţământul superior[3] ori ocuparea pieţei interne în materie de resurse umane de către multinaţionale). Cale de mai bine de jumătate de secol, discursurile publice au fost mult prea contaminate de dominantele ideologice ale momentului, iar dezideologizarea de după 1990 s-a dovedit a fi şi ea unilaterală[4]. Pledăm deci pentru o istorie multidimensională a studiilor de psihologie, a profesiei cu specializările ei multiple, a modalităţilor ei de organizare, a personalităţilor şi a „şcolilor" de gândire şi de practică profesională, ca şi a interacţiunilor multiprofesionale, a alianţelor strategice şi a

1. Interviul a fost realizat în prezenţa studenţilor de la masterul „Psihologie Educaţională şi Consiliere" (PEC), Facultatea de psihologie şi ştiinţele educaţiei, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2016-2017.
2. *Cf.* Mihai Ralea, „Psihologia sovietică şi dezvoltarea psihologiei ştiinţifice în R.P.R.", în *Revista de Psihologie*, nr. 4, anul III, 1957, *apud* Aurel Stan, *Tratat de metodologie a cercetării în psihologie*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza, Iaşi, 2017, p. 765. Capitolul „Starea instituţională a psihologiei româneşti între 1945 şi 1989" din această carte (pp. 763-772) se ocupă în principal de anii 1950-1960.
3. Mihai Dinu Gheorghiu, Marius Lazăr, Adrian Netedu, Zoltan Rostaş, „L'Université roumaine, une bulle spéculative ? Ses réformes, de la libéralisation au néolibéralisme", în *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, vol. 45 nr. 1, pp. 165-203.
4. Pentru un efort recent de reîncadrare a producţiei ideologice postdecembriste, de consultat şi de discutat cartea recentă a lui Florin Poenaru, *Clasă, anticomunism, stânga*, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2017.

rivalităţilor cu discipline înrudite, a recunoaşterii sociale, locale, naţionale sau internaţionale, a autonomiei sau a dependenţei faţă de „piaţă" a psihologiei şi a psihologilor.

O primă temă de reflecţie, abordată şi dezvoltată în interviu, este cea a supravieţuirii psihologiei în condiţiile de precaritate instituţională şi profesională de până în 1989. Există deja mai multe mărturii ale unor reprezentanţi de frunte ai generaţiei anterioare, începând cu profesorul Adrian Neculau[1], fondatorul acestei reviste, şi cu prietenul său, profesorul Septimiu Chelcea, omagiat de asemenea de revista noastră[2], ei înşişi portretişti ai profesorilor lor, Vasile Pavelcu, Petre Botezatu, Paul Popescu-Neveanu, Stela Todorescu ş.a. Mihail Gaspar completează tabloul prin evocarea altora : prof. Petre Brânzei, medic psihiatru şi patron ieşean al psihologiei clinice ; psih. Ion Holban, „profesorul profesorilor", un excelent cercetător şi practician, care a asigurat legătura dintre psihologia muncii din perioada interbelică, în care se formase, şi cea din anii renaşterii problematice a psihologiei (1960-1970), urmaţi de criza dramatică din anii 1980 ; sau psih. Andrei Cosmovici, „un excelent clinician şi psihometrician".

Reconfigurarea câmpului ştiinţelor sociale după dispariţia aparatului ideologic, care le ţinuse într-un raport de subordonare, a făcut aparentă diviziunea structurală, consolidată deja până în 1989 în psihologie, dintre „clinic" (psihologie clinică, psihoterapie) şi „tehnic" (psihologia muncii, a transporturilor). Cea din urmă ar fi trebuit să ocupe poziţia dominantă în perioada industrializării socialiste, dar efectivele rămâneau modeste în raport cu nevoile forţei de muncă mobilizate[3]. După 1990, dezindustrializarea, externalizarea unor servicii şi „globalizarea" nu vor fi fost favorabile psihologiei muncii, ierarhia diferitelor specializări în psihologie schimbându-se pe parcurs. Astfel, „testologia americană", pe care o repudia Mihail Ralea acum 60 de ani, ar fi ajuns azi pe primul loc ca sursă de venituri pentru profesionişti, chiar dacă unele teste ar fi cumpărate „fără etaloane şi fără recomandări pentru interpretarea rezultatelor", şi ca urmare a tendinţei manifeste spre monopolizare din partea furnizorilor de teste. Psihoterapeuţilor le-ar reveni poziţia secundă ca venituri şi abia pe locul al treilea s-ar situa psihologii muncii şi din transporturi[4]. Dacă până în 1990 poziţiile superioare în ierarhia profesională reveneau universitarilor, în bună parte şi datorită hipercentralizării proprii fostului regim politic, dinamica practicilor profesionale a impus supremaţia „pieţei" cu caracteristicile ei specifice, hiperspecializarea, concurenţa exacerbată pentru resurse, ca şi pentru deţinerea instrumentelor de reglementare şi de control ale acestei pieţe.

Colegiul Psihologilor, structura instituţională reprezentativă a profesiei[5], nu a reuşit deocamdată unificarea dezirabilă a câmpului profesional. Rivalitatea cu instituţiile academice

1. Revista *Psihologia Socială* i-a consacrat un număr omagial (32, decembrie 2013).
2. De consultat numărul omagial consacrat prof. Septimiu Chelcea de revista noastră (*Psihologia Socială*, 35, iunie 2015), precum şi volumul memorialistic recent apărut, *Aşa a fost ? Aşa îmi aduc aminte, 1945-2015*, ediţia a doua, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2017.
3. În anii 1980, corpul profesional al psihologilor din Iaşi ar fi fost de aproximativ 30 de specialişti (în fabrici, la întreprinderea de transporturi şi la spitalul de psihiatrie Socola), faţă de aproximativ 590 de psihologi, cât ar fi azi (*cf.* interviul realizat cu psih. Aurel Stan, nepublicat).
4. *Cf.* interviul realizat cu psih. Aurel Stan, loc. cit.
5. Legea nr. 213/2004 privind exercitarea profesiei de psiholog cu drept de liberă practică, înfiinţarea, organizarea şi funcţionarea Colegiului Psihologilor din România a fost publicată în *Monitorul Oficial* al României, Partea I, nr. 492 din 1 iunie 2004. Adunarea de constituire a Colegiului Psihologilor din România a avut loc pe 8 octombrie 2004, Colegiul începând să funcţioneze din 1 noiembrie 2005, iar primul atestat de liberă practică a fost emis în data de 20 decembrie 2005, această dată constituind data liberalizării reale a serviciilor psihologice şi a profesiei de psiholog în România (*cf.* https : //copsi.ro/istoric/).

şi de cercetare[1], pe de-o parte, şi menţinerea unui raport de subordonare faţă de corpul profesional al medicilor (prin condiţiile necesare încheierii contractelor cu Casele de Asigurări de Sănătate), pe de alta, indică limitele liberalizării unei profesii prin vocaţie liberală.

Mihai Dinu GHEORGHIU[2]

Între moştenire şi alegere profesională

Mihai Dinu Gheorghiu : *Să începem cu începutul. Vă spuneam mai devreme că îl cunosc pe dl Mihail Gaspar de multă vreme, dar descopăr că sunt şi multe lucruri pe care nu le ştiu, de exemplu, că a fost vreme de trei ani intern la Liceul [Internat] C. Negruzzi, liceu pe care l-am absolvit şi eu, dar ca extern. Noi ne-am cunoscut însă mai târziu. Dl psiholog Mihail Gaspar este fiul unui cuplu de medici, tatăl lui a fost director al Sanatoriului de la Bârnova (TBC), or, între profesia medicală şi cea de psiholog există un raport complex, interese comune, valori împărtăşite, dar şi rivalitate, concurenţă. Ce a însemnat pentru tine alegerea profesiei de psiholog în condiţiile în care erai fiul unui cuplu de medici ? Cum au privit părinţii tăi această alegere ?*

Mihail Gaspar : N-am să încerc să fac o interpretare psihologică a alegerii mele. Părinţii mei au insistat foarte mult să fac medicina. Pe când eram adolescent ; şi reacţia mea de adolescent a fost NU… Vedeţi totuşi că nu m-am dus prea departe, mi-am ales un domeniu pe care-l consideram mai uşor de parcurs, mai ferit de patologie. Da, mai ferit de patologie ziceam atunci, dar, după terminarea facultăţii, am ajuns într-un spital de psihiatrie, unde mi-am început practica profesiei în domeniul psihologiei clinice. Deci, până la urmă, cam aşa a fost…

M.D.G. : *Ce altceva a putut influenţa alegerea profesiei, privind acum retrospectiv, ce crezi că a jucat un rol important în alegerea ta ?*

M.G. : Probabil faptul că eu am locuit mult timp... nu ştiu dacă ştie cineva unde este Sanatoriul din Bârnova, în prezent este o secţie a Spitalului de psihiatrie (dacă ar fi fost acum câţiva ani buni, ar fi fost excelent pentru mine). Eu am locuit acolo cu părinţii mei până la sfârşitul adolescenţei. Cunosc foarte bine boala, mi-am dat lucrarea de licenţă în psihologia bolnavilor de tuberculoză. Copil, adolescent, repet, am cunoscut direct bolnavul de tuberculoză şi în acelaşi timp am asistat des la discuţiile dintre părinţii mei în legătură cu suferinţele bolnavilor de tuberculoză, amândoi medici pneumologi, amândoi asistau în clinică bolnavii de tuberculoză. La vremea aceea tuberculoza era de multe ori o boală incurabilă, deşi apăruse penicilina. Şi probabil că suferinţa bolnavilor la care am asistat a fost încă un factor care m-a făcut să merg spre psihologie. Am început, deci, după terminarea facultăţii, spuneam, am ajuns să ocup un post de psiholog la Spitalul de psihiatrie, unde n-am stat însă decât vreo patru ani. Am avut o experienţă interesantă acolo, dar am plecat de la spital şi să vă spun şi motivul, fără să încerc să interpretez plecarea mea… Pur şi simplu nu am rezistat. Ştiţi foarte bine că ceea ce se poate vindeca nu este boala adevărată, discordanţa bolnavului psihic, ci nevroza, nevroza înseamnă suferinţă, de multe ori conştiinţa exagerată a suferinţei. Omul suferă, tu încerci să-l ajuţi, trebuie să te identifici cumva cu el şi cu suferinţele lui… Şi te identifici azi cu unul, mâine cu altul şi la un moment dat

1. Îndeosebi cu universităţile din cadrul Consorţiului Universitaria, care reuneşte primele cinci universităţi din ţară.
2. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail : mihaidg@yahoo.fr.

începi să împrumuţi din problematica lor. Trebuie să fii ori foarte robust psihic ca să rezişti, să rămâi independent şi să influenţezi favorabil evoluţia pacienţilor, ori pur şi simplu să începi să te simţi bine într-un mediu spitalicesc. Nu vreau să spun că, încet, încet, poţi să aluneci în boală, dar există riscul. Poate că mediul spitalicesc iţi dă oarecum senzaţia de securitate, de siguranţă. Eu nu aveam nevoie de aşa ceva. Am luat ca exemplu cele două situaţii extreme : ori robusteţe psihică şi capacitate efectivă de a influenţa, ori, dimpotrivă, sentimentul unei vulnerabilităţi care te face să te simţi mai securizat în acest mediu. Eu nu m-am regăsit în vreuna din cele două categorii şi am preferat până la urmă să lucrez cu oameni normali. Asta am făcut toată viaţa, deci m-am orientat spre domeniul psihologiei muncii, domeniul resurselor umane, în care pornim de la premisa de sănătate mintală. Deşi, uneori, bineînţeles, suntem confruntaţi cu situaţii aproape de psihopatologie. De obicei îndrumăm aceste cazuri spre colegii noştri din domeniul psihologiei clinice.

M.D.G. : *Până a ajunge la parcursul profesional propriu-zis, la Socola şi după Socola, aş vrea să vorbim puţin despre perioada studiilor, despre raportul dintre vocaţie şi pregătirea profesională. Aspectul vocaţional mi se pare important în ce priveşte afirmarea unei profesii, a ataşamentului faţă de profesie, unii şi-l inventează, îl descoperă retrospectiv sau îşi descoperă această vocaţie... Apropo de ce spuneai de statul în spital, există şi o patologie specifică...*

M.G. : Hospitalismul...

M.D.G. : ...*exact, hospitalismul, o formă patologică de ataşament faţă de o instituţie, nu mai poţi ieşi din spital, indiferent de cauzele care te-au adus acolo, nu e vorba neapărat de bolnavii psihic. Aveai experienţa, locuind cu părinţii la Sanatoriu, într-un fel erai „vaccinat". Trecând acum la ce a însemnat perioada studiilor din punctul ăsta de vedere – pentru că mulţi vin cu anumite iluzii la psihologie. Regretatul profesor Adrian Neculau spunea, cred că preluase observaţia asta de la profesorul Cosmovici, că la psihologie vin două categorii de candidaţi : cei care vor să studieze psihologia şi cei care au ei înşişi probleme psihologice. Cei din urmă fiind totuşi o minoritate.*

Aş atrage atenţia asupra faptului că noi am urmat o secţie specială, secţia de psihologie şi sociologie, deci cu o dublă specializare, care a existat doar la Iaşi între anii 1969-1977, în cadrul facultăţii de istorie-filosofie. Majoritatea celor care au urmat această secţie, dacă nu s-au orientat spre alte domenii, au luat calea psihologiei, dintre absolvenţi, vreau să spun. Cred că eu sunt printre puţinii care au făcut sociologie după absolvire, deşi în primii ani am fost logoped. În perioada studiilor propriu-zise, care au fost cele mai formatoare, cele mai atrăgătoare cursuri ? Vorbim despre începutul anilor 1970...

Psihologie aplicată

M.G. : Eu am fost tot timpul mai degrabă aplicat, orientat spre practică, de asta în primii ani, când erau abordări mai ales teoretice, în cadrul facultăţii de istorie-filosofie, trebuia să facem multă filosofie, aşa mi s-a părut mie cel puţin, însă în partea a doua (noi am făcut patru ani) am avut nişte discipline preponderent aplicative, care au fost foarte interesante. Poate şi de asta m-am dus la început către psihologia clinică. Eu am avut ocazia să-l cunosc, l-am asistat şi am colaborat cu profesorul Brânzei... aţi auzit de el ? Da, era directorul Spitalului Socola, astăzi Institutul de psihiatrie Socola. Din păcate se vorbeşte foarte puţin despre el, lumea a început să-l uite, a şi fost ajutată de cei care i-au urmat, se mai întâmplă. Din câte ştiu, la vremea aceea, pe când noi eram cumva mai izolaţi, el a fost o perioadă vicepreşedinte al Organizaţiei Mondiale a Sănătăţi. Veneau la Iaşi rezidenţi din Occident,

în anii 1970-1980, să înveţe terapie ocupaţională sau ergoterapie pentru bolnavii psihic. Spitalul de psihiatrie era organizat excelent. Şi azi, Ferma de la Şipote, deşi nu mai este chiar cum era, este bine organizată. Ferma de la Şipote era compusă din bolnavi discordanţi, asistaţi de câteva asistente medicale şi de doi doctori. Ei asigurau hrana tuturor bolnavilor din spital, inclusiv pentru cei din celelalte secţii exterioare ; asta era ergoterapie în adevăratul sens al cuvântului. Nu erau doar nişte ateliere protejate, în care câţiva oameni uitau de suferinţă, încercând să facă ceva. Ei lucrau efectiv, nu numai că se întreţineau pe ei, dar îi mai întreţineau şi pe alţii, cu atât de puţini oameni care îi supravegheau organizarea fiind excelentă.

Spuneam că am avut ocazia, dar nu în facultate, să asist la câteva cursuri ale profesorului Brânzei, care m-au influenţat... Era o colaborare foarte bună cu spitalul de psihiatrie, dar nu aveam cursuri regulate, erau vizite la Spitalul Socola... Eu am participat la vreo şase astfel de vizite, pe categorii de afecţiuni, de gravitate. El a introdus la noi sistemul de asistenţă al „uşilor deschise", care după el, din păcate, n-a mai putut fi păstrat, nemaifiind aceeaşi organizare...

(...) Revenind la perioada studiilor, vă spuneam că tema lucrării mele de licenţă a fost „Psihologia bolnavului de tuberculoză" şi l-am avut îndrumător pe dl prof. Rudică[1], colaborarea cu el în acea perioadă a contat mult pentru mine, ca şi cursurile de psihodiagnostic ale profesorului Andrei Cosmovici. Trebuie să-l amintesc şi pe profesorul Ion Holban, care era cercetător la Centrul de Ştiinţe Sociale[2]. El a avut două perioade în carieră, într-o primă fază a lucrat în domeniul psihologiei muncii şi a transporturilor, apoi în educaţie. Consider că a fost unul dintre cei mai buni psihologi ai noştri, de la care am avut multe de învăţat... Te primea oricând la Centrul de Ştiinţe Sociale şi discutai cu el aspecte strict practice, asta era mare lucru, avea şi o bază teoretică solidă. Îţi spunea întotdeauna ceea ce voiai să ştii, nu încerca să-ţi spună altceva... Dacă e să vorbesc de personalităţi care m-au influenţat în carieră, în primul rând trebuie să-i amintesc pe cei doi, pe psihiatrul şi managerul Brânzei şi pe psihologul Ion Holban. Dar trebuie să îl adaug şi pe Nicolae Cosmovici, primul şi singurul meu şef psiholog din carieră. Un excelent clinician şi psihometrician de acelaşi nivel. Lucru mai rar pentru psihologi. Am lucrat împreună la laboratorul de sănătate mintală al Spitalului Socola. În activitatea practică, am avut noroc să fiu aproape de oameni deosebiţi.

De la psihologia clinică la psihologia muncii şi transporturilor

Revin la activitatea profesională, la reorientarea mea dinspre psihologia clinică centrată pe psihopatologie spre psihologia muncii şi transporturilor. Asta s-a întâmplat încă de când lucram la Spitalul Socola, la laboratorul de sănătate mintală. În anul 1977, parcă, a apărut un ordin comun al Ministerului Transporturilor şi Ministerului Sănătăţii prin care s-a instituit examinarea psihologică pentru obţinerea permisului de conducere auto. Asta se făcea în oraşele mari, doar în cadrul laboratoarelor de sănătate mintală. Directorul spitalului,

1. Vezi Ştefan Boncu, „Interviu cu profesorul Tiberiu Rudică", în *Psihologia Socială*, 38 (II), decembrie 2016, pp. 11-16.
2. În legătură cu Ion Holban, se poate consulta cu folos Mariana Caluschi, Livia Holban (eds.), *In memoriam Ion Holban – psiholog umanist*, Performantica, Iaşi, 2006, precum şi http : //www. ziaruldeiasi.ro/opinii/ion-holban-profesorul-profesorilorÎni4ibr.
   Centrul de Ştiinţe Sociale a funcţionat în cadrul Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi de la sfârşitul anilor 1970 până în 1990, ulterior reintegrând Academia Română, al cărei „Institut de cercetări economice şi sociale Gh. Zane" este în prezent.

profesorul Brânzei, mi-a încredinţat mie sarcina de a organiaza un cabinet de psihologie rutieră, a fost prima mea experienţă în management : amenajarea spaţiului, dotarea cu echipamente şi metodologie şi, mai ales, angajarea şi coordonarea psihologilor. Mai greu a fost cu integrarea psihologilor angajaţi de către spital şi repartizaţi cabinetului. Nu toţi aveau cele mai bune intenţii, mă refer bineînţeles la aspectele deontologice… aşa că au apărut primele probleme… programări peste rând, examinări superficiale şi altele. Eram foarte tânăr, aveam doar trei ani de experienţă ca psiholog, niciunul ca şef şi am abandonat. M-am transferat la Întreprinderea de transport public şi am înfiinţat în anul 1978 un nou laborator pentru examinarea psihologică la angajare şi periodică a conducătorilor auto şi a vatmanilor întreprinderii, dar şi a celorlalţi conducători auto profesionişti din judeţ. În scurt timp, din cauza apariţiei unor conflicte în cadrul laboratorului de sănătate mintală, profesorul Brânzei ne-a solicitat să preluăm şi activitatea de examinare a candidaţilor la obţinerea permisului de conducere. Sprijiniţi de directorul întreprinderii, Gheorghe Cambose, am reuşit să preluăm numai activitatea, nu şi personalul de care voiau să scape cei de la Spitalul de Psihiatrie. Aşa că am angajat noi colaboratori, printre care actualii profesori de la Universitatea „Al.I. Cuza", Aurel Stan şi Corneliu Havârneanu. În anii 1980-1982, după o nouă extindere a activităţii, am ajuns să acoperim tot nordul Moldovei, actuala regiune Nord-Est, cu servicii de psihologie rutieră, în special pentru conducătorii auto profesionişti. Devenisem unul dintre puţinele şi marile laboratoare din ţară, în domeniul nostru ocupam poziţia a doua, după laboratorul ITB, Întreprinderea de transport Bucureşti. Laboratorul funcţiona ca un departament distinct în cadrul întreprinderii, în regim de autofinanţare, ocupa tot etajul 1 al sediului întreprinderii şi avea nouă angajaţi : un psiholog şef de laborator, şase psihologi şi două cadre medii angajate ca psihotehnicieni. Vreau să vă mai spun că toate acestea se întâmplau la Iaşi în timp ce în ţară se desfiinţaseră facultăţile sau secţiile de psihologie şi dispăruseră foarte multe posturi de psiholog din spitale, altele decât cele de psihiatrie, din industrie, din educaţie, din armată şi din alte sectoare. Probabil vă este cunoscută „afacerea Meditaţia Transcendentală" din acea perioadă[1]. Un rol important în dezvoltarea laboratorului ca centru zonal de psihologie rutieră l-a avut Gheorghe Cambose, directorul general al întreprinderii, fost primar al Iaşului, dar, înainte de toate, un excelent manager. Ne-a susţinut permanent, avea convingerea că ceea ce facem noi este foarte util atât pentru transportatori, cât şi pentru beneficiari.

M.D.G. : *În ce perioadă ai fost la acest laborator ?*

M.G. : Între 1978 şi 1995. Bine, din '90 deja lucrurile s-au schimbat şi am încercat să dezvolt altfel activitatea, nu în cadrul instituţiei. O perioadă am funcţionat şi ca angajat al întreprinderii, şi în regim privat. Am înfiinţat o societate de psihologie aplicată în care, pe lângă servicii de evaluare şi asistenţă psihologică, am dezvoltat o activitate de concepere şi producere a unor sisteme informatizate sau platforme de evaluare psihologică. Prima versiune a Sistemului PSITEST Cabinet, instalat azi în peste 300 de cabinete de psihologie a muncii şi transporturilor, a fost începută în anii '90, iar primul beneficiar a fost Institutul de cercetare şi proiectare în transporturi, INCERTRANS Bucureşti. Am colaborat la realizarea sistemului cu trei tineri, pe atunci, excelenţi informaticieni, Paul Andrei, Adrian Andrei şi Iulian Vlasov. Azi toţi trei ocupă poziţii importante în societăţi IT din Statele Unite şi Canada. Am dezvoltat versiunile ulterioare ale sistemului împreună cu psihologul Constantin Bere, titular al cursurilor de Psihodiagnostic şi Psihologie a muncii la Universitatea

1. Detalii despre „afacerea Meditaţia Transcendentală" (1981-1982) se pot afla în volumul lui Adrian Neculau (coord.), *Viaţa cotidiană în comunism*, Editura Polirom, Iaşi, 2004 ; rezumat la adresa http : //www.suplimentuldecultura.ro/index.php/continutArticolAllCat/13/7067.

„Petre Andrei”, şi cu Alina Calistru, psiholog specialist în psihologia muncii şi transporturilor şi principal colaborator în cadrul Societăţii Management Design SRL, societate care a preluat din anii 2000 activitatea de dezvoltare şi producerea de instrumente psihologice.

Psihologia, disciplină universitară şi profesie liberală

M.D.G. : *Cum observi schimbările care au avut loc ? Spuneai mai devreme că psihologii mai erau prezenţi doar prin spitale, transporturi şi în învăţământul special. Între timp, a reapărut învăţământul psihologic, a avut loc şi o mobilitate accelerată în anii 1990, au venit la catedră absolvenţi din ultimele promoţii ale fostei secţii de psihologie-sociologie, unii dintre colegii mei de ieri şi de azi, printre care şi foşti colegi de-ai tăi de la Laboratorul IJTL…*

M.G. : Da, Aurel Stan şi Cornel Hăvârneanu…

M.D.G. : *Cum vezi noile raporturi care s-au instalat între activitatea practică şi activitatea didactică ? Tu însuţi ai devenit la un moment dat cadru didactic la Universitatea „Petre Andrei”…*

M.G. : Da, dar nu era preocuparea mea dominantă, deşi mă simţeam bine în prezenţa studenţilor şi, în general, colaborez bine cu tinerii.

M.D.G. : *Era pentru tine o activitate secundară, dar, totuşi, deloc neglijabilă, deoarece nu existau cadre suficiente, cererea era destul de mare în perioada respectivă, era nevoie de profesori şi de formatori…*

M.G. : Am fost şi sunt în continuare formator. Dar mă ocup de supervizarea debutanţilor în profesie şi de formarea continuă în domeniul psihologiei muncii şi transporturilor. În privinţa raporturilor dintre activitatea didactică şi cea practică, aş continua cu o butadă. Cică „atunci când nu reuşeşti să faci ceva, îi înveţi pe alţii cum să facă”. Şi, tot aşa, spun profesorii, „nimic nu poate fi mai practic decât o teorie bună”. Mai departe, „dacă nu reuşeşti să faci ceva şi nici nu ştii cum să-i înveţi pe alţii să facă, atunci îi mobilizezi spre obiective”. Asta fac managerii. De unde şi definiţia cea mai la îndemână a managementului : „arta de a-ţi atinge obiectivele prin intermediul celorlalţi”. Iar, dacă nici nu reuşeşti să faci ceva, nu ştii cum să-i înveţi pe alţii să facă şi nici nu poţi să-i conduci, să-i mobilizezi spre obiective, atunci îi consiliezi, acorzi consultaţii… Adică îi ajuţi pe oameni să se descurce singuri. Asta am putea spune noi practicienii că facem, de exemplu, în terapiile de suport sau în consiliere sau, de ce nu, în coaching, chiar şi în supervizare. Oricum, puţină autoironie nu strică. În ceea ce mă priveşte, ca practician am încercat să ajut, să-i ajut pe alţii să se descurce… singuri. Şi mulţi s-au descurcat şi se descurcă, unii chiar foarte bine.

Au fost şi continuă să fie discuţii, uneori chiar dispute între practicieni şi universitari cu privire la formarea profesională. Cred că, aproape ca întotdeauna, adevărul se situează la mijloc. Cum s-ar putea rezolva coabitarea asta, ca să spunem aşa ? Probabil trebuie să insistăm pentru mai multă aplicaţie în învăţământ. Pentru asta este nevoie şi de contribuţia practicienilor. Citeam despre proiectul EUROPSY de certificare europeană a psihologilor… Din cele trei cicluri universitare, cum prevede sistemul educaţional Bologna, pe noi ne interesează, ca practicieni, primele două : studiile de licenţă şi masterul profesional. Dar, tot în Europsy, se adaugă masterului sau este inclus în master un stagiu de practică de minim şase luni. Deci în doi ani de master ar trebui să avem şase luni de practică. Întrebarea este unde să se facă stagiul acesta la noi ? Răspunsul ar trebui să-l dea practicienii (dacă întreabă cineva). Sunt încă destul de mulţi studenţi la psihologie şi ar fi destul de greu de găsit pentru toţi masteranzii stagii de practică de specialitate de şase luni. Mai ales că, dacă vă uitaţi în clasificarea ocupaţiilor din România, veţi descoperi nu mai puţin de 19 ocupaţii

incluse, în prezent, în grupa de bază – psiholog. 11 specialităţi stabilite de Colegiul psihologilor şi încă opt adăugate, din câte ştiu, de Ministerul Educaţiei. Dintre acestea, vreo patru ocupaţii sunt echivalate cu o parte din specialităţile stabilite de Colegiul psihologilor, iar una se suprapune cu grupa de bază. Adică, în cadrul grupei de bază „psiholog" găsim o ocupaţie denumită la fel (psiholog). Şi, mai mult, descrierea este identică. A fost introdusă, probabil, ca o replică la supraspecializarea realizată de Colegiu. Pentru cei care gestionează resursele financiare ale Colegiului psihologilor, mai multe specialităţi înseamnă mai multe taxe, deci mai mulţi bani. Într-o propunere mai recentă de modificare a Hotărârii de guvern nr. 788/2005 pentru aplicarea legii privind profesia de psiholog, numărul de specialităţi în psihologie a fost redus la şapte : Psihologie clinică şi consiliere psihologică, Psihoterapie, Psihologia muncii şi organizaţională, Psihologia transporturilor, Psihologie educaţională, consiliere şcolară şi vocaţională, Psihopedagogie specială şi Psihologie aplicată în domeniul apărării, ordinii publice şi siguranţei naţionale.

M.D.G. : *Ceva asemănător s-a întâmplat cu medicina generală, care a devenit o specialitate, pentru a nu părea mai prejos de celelalte specialităţi, deşi „general" şi „special" sunt termeni contradictorii. Spuneam la începutul discuţiei noastre că te întreb deopotrivă în legătură cu parcursul propriu, dar şi ca observator al mediului profesional în care ai evoluat şi evoluezi.*

Revoluţie şi reorganizare profesională. Aliaţi şi rivali

M.D.G. : *În ce măsură psihologia liberală sau, mai corect, practica liberală a psihologiei a devenit una importantă în decursul acestor ani ? A trecut totuşi mai bine de un sfert de secol, s-au schimbat multe lucruri. Care ar fi principalele nuclee, cele mai dinamice specialităţi care au impulsionat profesia şi pregătirea profesională, formarea profesională a psihologilor ?*

M.G. : Imediat după „marea" Revoluţie din decembrie '89 a avut loc, pe 12 ianuarie 1990, ţin minte, prima şedinţă a asociaţiei psihologilor... cu un entuziasm teribil, ne-am reîntâlnit după atâta timp... 12 ianuarie 1990... Ştiu că la un moment dat, după-amiaza, pe când se numărau voturile (că au fost şi alegeri), s-a răspândit zvonul că în oraş se trage şi, atunci, o bună parte din bucureşteni au plecat spre casele lor, iar noi, mă refer la cei veniţi din Iaşi, am avut ocazia să asistăm la un miting în Piaţa Victoriei, de fapt la o manifestaţie anticomunistă. Se cerea, printre altele, scoaterea în afara legii a Partidului Comunist Român, dar şi anularea unui decret prin care se abolise pedeapsa cu moartea. Mulţimea simţea că puterea intenţiona scăparea vinovaţilor din decembrie şi reacţiona. Zic asta pentru că atunci, de fapt cu câteva zile înainte, am participat la primul sondaj de opinie realizat de primul Institut independent de studiere a opiniei publice, IRSOP, condus de Petre Datculescu, iar eu fusesem coordonator pentru zona Iaşi. Ce întrebări credeţi că au fost puse ? Doar două : „Sunteţi de acord cu scoaterea în afara legii a Partidului Comunist Român ? " şi „Sunteţi de acord cu menţinerea pedepsei cu moartea ? ".

M.D.G. : *Revenind la şedinţa asociaţiei…*

M.G. : Atunci, în şedinţa din 12 ianuarie, ne-am pus problema, pe de-o parte, a reînfiinţării facultăţii de psihologie şi, pe de alta, a deschiderii unor linii de practică, pentru că psihologii avuseseră de suferit. Am avut parte şi de un avantaj, profesorul Mihai Golu a fost numit ministrul Educaţiei, iar sociologul Cătălin Zamfir, ministrul Muncii. Încă de atunci s-a organizat un grup de lucru pentru reglementări în domeniul muncii şi al transporturilor... Mai târziu, au apărut şi reglementările pe baza cărora psihologii au început

să aibă de lucru. De exemplu, legea nr. 319 din 2006 referitoare la sănătatea şi securitatea muncii, codul rutier, care prevedea examinarea psihologică în vederea obţinerii permisului şi apoi ordinele ministrului Transporturilor, date pentru siguranţa transporturilor. Asta, concret, însemna înfiinţarea de locuri de muncă, multe locuri de muncă. Aşa s-au dezvoltat şi cabinetele private.

Eu am să vă spun şi o experienţă nereuşită, ca întreprinzător, antreprenor... Chiar glumeam cu colegii, când eram considerat cel mai antreprenor dintre psihologi, când cel mai psiholog dintre antreprenori, pentru că nu prea-mi ieşeau afacerile. Nici acum nu-mi prea ies, dar ai totuşi satisfacţia că poţi trăi pe cont propriu dintr-o activitate care îţi place. Am încercat prin '95, aici, la Iaşi, să înfiinţăm prima agenţie de resurse umane, cu profesorul Panaite Nica de la Ştiinţe economice, şeful catedrei de management, şi cu profesorul Costache Rusu de la Universitatea Tehnică. Chiar i-am dat un nume, AURUL, Agenţia de Utilizare a Resurselor Umane Locale. Scopul era identificarea talentelor, în special din rândurile tineretului, şi utilizarea lor cu prioritate în întreprinderile ieşene. Teoretic totul era în regulă, chiar am şi organizat primul târg de joburi la Primăria Iaşului, care a avut, formal, un succes foarte mare, dar când am tras linie erau puţini oameni angajaţi. Totuşi lucrurile începeau să meargă, până au năvălit agenţiile multinaţionale.

M.D.G. : *Cam în ce an ?*

M.G. : Ei, cam în 1998-2000 au intrat pe piaţă agenţiile de recrutare, care ne-au terminat. Când veneau (şi mai vin), se instalau în Bucureşti, apoi deschideau filiale în ţară. Când a venit criza, au reuşit să-şi finanţeze activitatea în continuare, bineînţeles reducând-o la maxim, chiar conservând-o. Aşa s-a întâmplat la Iaşi, în timpul crizei din 2008-2010-2011. Din vreo opt agenţii, dintre care una singură era românească, rămăseseră vreo trei-patru care lucrau efectiv, restul stăteau. Nu s-a mai putut lucra şi am abandonat domeniul, m-am ocupat de consiliere pentru cei care recrutau în scopul evaluării personalului, a candidaţilor. Avem şi noi aici, în Iaşi, o agenţie înfiinţată totuşi mai recent, care încă rezistă. Pentru psihologi şi în special pentru stagiari e bine că găsesc locuri de muncă aici. Agenţiile de recrutare preferă să utilizeze psihologi în activităţile lor.

M.D.G. : *Acum, dacă ai vorbit despre concurenţa dintre extern şi intern în recrutare, aş vrea să vorbim şi despre partenerii psihologilor. O profesie nu se dezvoltă singură, are nevoie de aliaţi, se vorbeşte foarte mult de echipe multidisciplinare sau interdisciplinare, partenerii cei mai obişnuiţi sunt cei din domeniul medical sau din domeniul educaţional, printre aliaţi se numără medicii, profesorii sau educatorii, în sens larg, asistenţii medicali ori asistenţii sociali. Care ţi se par a fi proximităţile cele mai semnificative pentru profesia de psiholog ?*

M.G. : Din punctul meu de vedere, al domeniului în care lucrez, două direcţii de colaborare s-au dovedit mai importante. În primul rând colaborarea cu medicii, în special cu medicii de medicina muncii, dar şi cu psihiatrii, apoi cu managerii. Nu ştiu dacă putem vorbi despre management ca de o profesie, managerul respectiv poate fi inginer, economist, chiar psiholog sau altceva, dar pentru mine colaborarea cu un manager este foarte importantă. Ştiţi că secretul succesului într-o afacere este lucrul cu oamenii. Managerii reuşesc în cariera lor tocmai pentru că se pricep la oameni. Veţi spune „dar ce nevoie mai au de psihologi dacă se pricep ei?". În primul rând, ei nu au timp, trebuie să se ocupe de afacere în întregime, în al doilea rând, sunt suficient de deştepţi ca să aibă nevoie de consultanţă reală. „Domnule, mie mi se pare că-i aşa, ia să vezi şi tu şi să ne sfătuim"... Ei pun foarte mare accent pe factorul uman, pe calitatea oamenilor, mă refer la managerii performanţi, care au succes în afaceri. Ca să găsească, să identifice oameni buni, au nevoie consultanţă. Să zicem că sunt chemat eu să... Are vreo zece candidaţi şi-mi zice să aleg dintre ăştia vreo

patru, dintre care să aleagă el în final unul. El are alte criterii, de multe ori bazate pe bunul-simţ şi îşi alege un om cu care să poată face echipă. Apoi, după ce şi-a ales nişte oameni buni, ca sa obţină performanţă trebuie să-i motiveze. Pentru asta iar are nevoie de consultant şi apelează la oameni care îi pot fi de folos, iar ăştia sunt tot psihologii. Dar apelează la oameni care într-adevăr să-i fie de folos, noi nu putem merge cu poveşti, noi trebuie să oferim soluţii. Psihologul de asta pătrunde mai greu în lumea businessului, oamenii din afaceri au nevoie de soluţii, dacă se poate de azi pentru mâine, imediat... Noi nu putem să oferim totdeauna soluţii bune repede. Noi avem proceduri, avem instrumente, trebuie să le aplicăm, de multe ori e prea târziu.

Am văzut aici amfiteatrul „Andrei Cosmovici". Domnul profesor Cosmovici ne explica cu răbdare că sunt două tipuri de indivizi : care gândesc repede, dar uneori superficial, care gândesc mai puţin repede, uneori chiar lent, dar destul de profund. Astăzi, accentul este pus din ce în ce mai mult pe viteză, pe capacitatea de procesare. Colaborarea cu managerul înseamnă şi capacitatea de a oferi soluţii în timp util.

Autonomie profesională şi recunoaştere socială

M.D.G. : *O nouă întrebare priveşte raportul dintre profesiile pe care le-am evocat. În ce măsură crezi, simţi că profesia de psiholog este recunoscută şi suficient de autonomă, în ce măsură crezi că există situaţii de subordonare, fie că e vorba faţă de medici sau de manageri, fie de alte situaţii ? Pentru că autonomia depinde de recunoaştere şi recunoaşterea de autonomie… Crezi că în această istorie recentă s-au accentuat autonomia profesiei şi recunoaşterea ei socială ?*

M.G. : De când a apărut legea aceasta a dreptului la libera practică a psihologilor şi organizarea în Colegiul Psihologilor, în 2004, de atunci ne tot străduim ca psihologia, profesia noastră, să devină cu adevărat o profesie liberală, independentă... Deci autonomie în raport cu ceilalţi. Dau iar din domeniul meu un exemplu, relaţia dintre medicul de medicina muncii şi psihologul din psihologia muncii. Ei colaborează pe baza prevederilor legii sănătăţii şi securităţii muncii, 319 din 2006, şi a hotărârilor de guvern care reglementează aplicarea legii. Or, legea prevede, citez aproximativ, obligaţia angajatorului de a angaja doar persoane care, în urma examenului medical şi, după caz, a testării psihologice a aptitudinilor, corespund sarcinilor de muncă. Are, de asemenea, obligaţia să asigure examenul medical periodic şi, după caz, controlul psihologic periodic, ulterior angajării. Conform hotărârii de guvern privind aplicarea legii, sintagma „după caz" se referă la indicaţia medicului de medicina muncii privind testarea psihologică pentru diferite ocupaţii. S-a creat, în felul acesta, o dependenţă a psihologului de medicul de medicina muncii. La fel, în domeniul psihologiei clinice şi al psihoterapiei. Contractul psihologului cu Casa de asigurări de sănătate se face prin intermediul unui medic, de cele mai multe ori psihiatru.

M.D.G. : *În acest context, ce poate face Colegiul Psihologilor ?*

M.G. : Poate să reprezinte mai bine intersele psihologilor în faţa autorităţilor publice. În cazul nostru, în raport cu Ministerul Sănătăţii. Formal, Colegiul şi-a trimis reprezentanţi în comisiile de specialitate ale ministerului. După cum se vede, nu avem încă rezultate.

M.D.G. : *A existat o asociaţie profesională a psihologilor şi înainte de 1990...*

M.G. : Şi noi am reuşit să o desfiinţăm...

M.D.G. : *Cum s-a transformat asociaţia în Colegiu ? Care au fost principalii factori care au favorizat impunerea acestei organizaţii profesionale ? Este un organism central, care contează enorm pentru profesia însăşi, fiind în măsură să-i apere drepturile, să impună*

legislaţia corespunzătoare intereselor membrilor săi, să obţină resurse materiale. Oricât de liberală s-ar dori profesia, ea trebuie în acelaşi timp să fie şi bine încadrată din punct de vedere legislativ şi organizaţional, iar în practică lucrurile se dovedesc complicate. Fără a face aici toată istoria celor 12 de ani ai Colegiului, înfiinţat în 2004, odată cu legea de organizare, care consideri că au fost momentele cele mai semnificative ?

M.G. : Cum spuneam, nevoia de reglementări şi de reprezentare a condus la organizarea Colegiului ca autoritate profesională care să reprezinte interesele psihologilor, în colaborare cu Ministerul Educaţiei. De fapt, reglementarea de bază este dată de legea nr. 213/2004 privind exercitarea profesiei de psiholog cu drept de liberă practică, înfiinţarea, organizarea şi funcţionarea Colegiului Psihologilor din România, la care se adaugă hotărârea de guvern nr. 788/2005 pentru aprobarea Normelor metodologice de aplicare a Legii nr. 213/2004. Astea sunt cele două acte esenţiale care reglementează exercitarea profesiei şi funcţionarea Colegiul psihologilor efectiv, care, prin organismele de specialitate şi de conducere, a adoptat hotărâri/dispoziţii pentru aplicarea şi detalierea dispoziţiilor legii şi ale normelor de aplicare stabilite prin hotărârea de guvern. Au fost instituite în perioada care a trecut norme deontologice şi metodologice pentru exercitarea profesiei, standarde de calitate a serviciilor psihologice şi un regulament de organizare şi funcţionare internă. Tot în baza legii şi a normelor de aplicare, au fost înfiinţate comisii care să reglementeze şi să asigure exercitarea profesiei în principalele domenii de activitate. După cum ştiţi, sunt câteva domenii importante : psihologia clinică şi psihoterapia, acesta e domeniul cu cei mai mulţi psihologi în prezent, apoi psihologia muncii şi transporturilor, psihologia educaţională, la care se adaugă psihopedagogia specială, şi ultimul, ordinea publică şi securitatea naţională. În Europa există aceste prime trei domenii, ordinea publică şi siguranţa naţională se împarte, din câte ştiu, între psihologia muncii şi psihologia clinică. Pentru fiecare domeniu funcţionează o comisie, după cum spuneam ; fiecare absolvent, la intrarea în profesie, trece pe la Colegiu, are loc un interviu, i se dă un atestat de liberă practică, după model medical, există nişte trepte care trebuie parcurse, se dau interviuri de trecere de la o treaptă la alta. Comisiile pe domenii asigură aceste interviuri, când intri în profesie intri în regim de supervizare, după un an de zile ai dreptul să te prezinţi la interviu pentru o nouă treaptă, cea de psiholog practicant autonom ; de fapt sunt două niveluri, primul nivel al psihologului practicant, care are două etape, întâi lucrezi în regim de supervizare, eşti permanent sub supravegherea unui supervizor, a doua perioadă de practică o faci în regim autonom, dar ai nişte competenţe limitate. Apoi este al doilea nivel, cel al autonomiei efective, care cuprinde treptele de psiholog specialist şi apoi principal. Deci sunt două niveluri şi patru trepte de specializare. Formele de exercitare a profesiei sunt de tip liberal, cabinet individual, cabinete asociate, cabinete sau societăţi civile, cum au şi medicii, cum au şi avocaţii. Pentru asigurarea calităţii serviciilor psihologice, avem codul deontologic şi, cum spuneam, standardele pentru metodologie care trebuie respectate de către colegi, atât de producătorii sau distribuitorii de metode, cât şi de utilizatori. Comisia de deontologie verifică respectarea codului, se fac controale la sesizări, la sesizarea clientului sau la sesizarea unui coleg, să zicem, pe motiv de concurenţă neloială. Şi pe baza acestor reglementări, care deja s-au înmulţit, după cum ştiţi, o profesie liberală ar trebui să aibă cât mai puţine reglementări, să spunem că activitatea se desfăşoară normal. Mai sunt multe de făcut, în primul rând în privinţa reprezentării intereselor psihologilor. Aş aminti câteva priorităţi : legea salarizării în sectorul bugetar şi contractul cu casa de sănătate în domeniul psihologiei clinice şi psihoterapiei, reglementarea modului de aplicare a legii sănătăţii şi securităţii muncii, a codului rutier şi a normelor privind examinarea psihologică pentru asigurarea siguranţei transporturilor, clarificarea statutului consilierilor vocaţionali atât în şcoli, cât şi în agenţiile de ocupare şi formare a

forţei de muncă, reclasificarea ocupaţiilor de psiholog (vezi COR) ş.a. Conducerea centrală de până acum a Colegiului nu a reuşit mare lucru. Mă refer la ultimele două mandate în care, dimpotrivă, s-au stricat multe dintre relaţiile pe care le aveau cu principalele ministere : sănătate, educaţie, muncă, transporturi. Doar o propunere de reglementare transmisă printr-un e-mail nu e suficientă şi nicio conferinţă de presă.

Producţie legislativă şi strategii instituţionale

M.D.G. : *Pomeneai adineauri de acele multe specializări, 19 sau pe-aproape : care sunt raporturile dintre ele, la nivel naţional, dar şi la nivelul celor trei judeţe care compun această filială a Colegiului, din Nord-Estul României ? Care sunt proporţiile, cam câţi psihologi sunt într-o specialitate şi câţi în alta ? Desigur, este vorba de psihologii care sunt membrii acestui Colegiu, dar sunt şi pe dinafară, probabil specializările nu sunt în mod egal reprezentate în interiorul Colegiului. Cei din domeniul educaţiei sunt poate proporţional mai puţin reprezentaţi printre membrii Colegiului.*

M.G. : Tendinţa este să se înscrie în Colegiu şi ei, pentru că a început să li se ceară atestate de liberă practică la angajare sau promovare. Trebuie să vedem ce înseamnă liberă practică. Unii spun : domnule, libera practică o fac doar cei care au înfiinţat cabinete independente, deci cei cu munca independentă. Nu, o fac şi cei care sunt angajaţi, pentru că au independenţă în profesie, nu intervine cineva în munca lor, au libertatea de a pune diagnostic, de a face evaluări, de a interveni după criteriile lor, dar şi responsabilitatea acţiunilor întreprinse. Un psiholog, fie în domeniul şcolar, fie în domeniul penitenciarelor, are competenţa şi libertatea de a face o evaluare, iar avizul dat este respectat. Bineînţeles că răspunde de calitatea muncii, de încadrarea în nişte standarde sau proceduri. Din punctul ăsta de vedere, toţi sunt psihologi cu liberă practică. Dar, concret, spuneam că observ tendinţa asta şi în domeniul educaţiei, în primul rând, au venit şi vin din ce în ce mai mulţi ca să ia atestatul de liberă practică. Se pare că în curând angajarea va fi condiţionată de existenţa acestui atestat, pentru că există altă lege, uite, de asta n-am vorbit, Legea privind recunoaşterea diplomelor şi calificărilor profesionale pentru profesiile reglementate din România. Colegiul Psihologilor este considerat autoritatea profesională în domeniu, iar el a cerut ca angajarea să se facă pe baza atestatului de liberă practică dobândit, aşa cum se întâmplă în cazul medicilor…

M.D.G. : *De când e legea asta ?*

M.G. : Legea a apărut în 2004 şi a fost modificată printr-o altă lege în 2008, nu este în special pentru psihologi, priveşte profesiile liberale şi autoritatea profesională. Din păcate, în domeniul educaţiei însă… Noi avem un coleg care a fost ministrul Educaţiei pentru o perioadă foarte scurtă şi nu a reuşit mare lucru. Sunt destul de multe posturi de consilieri şcolari, consilieri de orientare, consilieri vocaţionali, ocupate de ne-psihologi şi culmea este că şi în prezent se mai întâmplă asta, ca şi în ministerul muncii, în agenţiile de ocupare şi formare a forţei de muncă, unde în jur de 80-90% dintre consilierii de orientare nu sunt psihologi. Cum s-au înfiinţat aceste agenţii ? A fost un program finanţat de Banca Mondială, la iniţiativa unui psiholog plecat în Canada, Pavel Mureşan. Acolo a insistat pe lângă Guvernul Canadian, a făcut un proiect de organizare în România a acestor agenţii de ocupare, s-au înfiinţat agenţiile, au fost recrutaţi consilierii, nu neapărat dintre absolvenţii de psihologie. Circa 40% erau totuşi psihologi. Toţi candidaţii pentru posturile de consilier de orientare au urmat un master de specialitate. Vremea a trecut şi, în prezent, aproape

90% dintre consilierii angajaţi ai agenţiilor de ocupare sunt absolvenţi de învăţământ superior, dar fără studii de psihologie. Asta iar este o problemă la care răspunsul doar timpul îl va putea da, prin dispariţia fizică a celor care ocupă posturile în prezent. Măcar dacă posturile eliberate ar fi ocupate de psihologi – şi aici Colegiul ar putea face mai multe…

M.D.G. : *Te întrebasem de distribuţia diferitelor specialităţi, care sunt mai bine reprezentate în structura Colegiului, la nivel naţional şi la nivel local, cu cifrele respective, fie şi aproximative.*

Masa critică sau saturarea pieţei profesionale ?

M.G. : Mi-e greu să dau cifre. Noi suntem aproximativ 18.000 la nivel naţional, 18.000 de psihologi, unii spun cam mulţi, procentual ne apropiem de nivelul ţărilor europene. La început şi-au dezvoltat mai rapid cabinete şi au intrat pe piaţa muncii un număr mare de absolvenţi în psihologia muncii şi transporturilor. În prezent, s-a schimbat balanţa, predomină psihologia clinică şi psihoterapia, se pare că şi acest domeniu se apropie de un plafon, dar cei din psihologia clinică şi psihoterapie depun încă cel mai mare număr de dosare pentru intrarea în profesie…

(…) Dar, apropo de antreprenoriat : vin la Colegiu, la filială, pentru intrarea în profesie, tineri absolvenţi, cu câte trei-patru dosare, adică trei-patru specialităţi, şi îi întreb *dar crezi că o să faci faţă ? că bani văd că ai…* Taxa de înscriere pentru fiecare specialitate este de 300 de lei, la care se adaugă formările complementare şi continue specifice fiecărui domeniu, dotări, utilităţi ş.a. Într-adevăr, acoperind mai multe domenii, creşte şansa de a avea mai mulţi clienţi. Mai rămâne problema acoperirii cu… competenţă a fiecărei specialităţi… şi cu efort. Efort pentru atragerea clienţilor, dar şi pentru prestarea serviciilor. E foarte greu ca toate astea să fie acoperite, suportate de o singură persoană. Dar oamenii încearcă. Sunt vreo două-trei cabinete care s-au dezvoltat şi perspectiva asta este : cabinete mici se asociază şi devin centre puternice, recunoscute, care atrag clienţi. Desigur că, încă de la început, psihologii pot opta pentru diferite forme de asociere : cabinete asociate sau societăţi civile profesionale. Alţii, cu iniţiativă individuală, pot rămâne pe piaţă datorită talentului şi perseverenţei. Ei reuşesc să aibă o clientelă constantă într-un anumit domeniu de specialitate.

M.D.G. : *Psihologii se specializează pe parcurs, nu... ?*

M.G. : Bineînţeles, se specializează, dar hai să luăm psihoterapia : durează mult până ajungi să capeţi competenţe în psihoterapie care să atragă clienţii, trebuie să dobândeşti puţină notorietate ca lumea să te caute pe tine. Sunt colegi de-ai noştri tineri care îşi fixează ca obiectiv psihoterapia, dar până ajung să aibă clienţi trec ani şi până atunci încearcă să facă bani şi din altele : din psihologia muncii, din psihologia transporturilor, din securitate naţională, acum se fac tot felul de evaluări pentru port-armă. Şi fac asta până când încep să aibă clienţi în psihoterapie, nu mulţi reuşesc, dar…

M.D.G. : *Bine. Şi la nivel local, al Moldovei, al filialei de aici... ?*

M.G. : Filiala noastră, a doua din ţară ca mărime, cuprinde trei judeţe, Iaşi, Botoşani, Suceava, reunind cam 1.400 de psihologi.

M.D.G. : *Membri ai Colegiului…*

M.G. : Da, corect, membri ai Colegiului. Cam 40% sunt în domeniul psihologiei clinice şi psihoterapiei, vreo 30% în domeniul psihologiei muncii şi ce a rămas ca procentaj poate fi împărţit între celelalte două domenii, între psihologie educaţională şi securitate naţională, să zicem, în mod egal. Tendinţa generală este spre plafonare. Dar psihologia clinică şi

psihoterapia atrag încă cel mai mult pentru că sunt şi destui clienţi, din păcate, din fericire, nu ştiu.

O pledoarie pentru descentralizarea Colegiului Psihologilor

M.D.G. : *Ultimul capitol al discuţiei noastre ar trebui să se refere la unele recomandări, la eventuale intervenţii necesare, la ce s-ar putea face sau ar fi de făcut pentru îmbunătăţirea vieţii profesionale, a pregătirii, pentru a îmbunătăţi organizarea vieţii profesionale. Sunt multiple dimensiuni care pot fi luate în considerare, dar te-aş ruga să te opreşti la lucrul care ţi se pare cel mai important.*

M.G. : Din punctul meu de vedere, sub aspectul organizării, principalul obiectiv trebuie să fie descentralizarea Colegiului. Trebuie pregătită pentru Convenţia Naţională a Colegiului, care va avea loc în 15 iulie, anul acesta, o propunere de modificare a legii 2013/2004 care să permită reorganizarea activităţii prin înfiinţarea unor filiale regionale cu personalitate juridică, autonomie funcţională şi financiară după modelul de organizare a majorităţii profesiilor liberale. Până la modificarea legii, care poate dura destul de mult, Consiliul de conducere poate adopta hotărâri care să grăbească descentralizarea unor activităţi şi aducerea serviciilor colegiului mai aproape de psihologii beneficiari. Noi, la Iaşi, am făcut o breşă în acest sistem hipercentralizat. Până nu demult, acum şase luni, terminai studiile de licenţă, îţi luai dosarul şi mergeai la interviu la Bucureşti, la sediul central, stăteai la cozi imense, pentru un interviu care nu era unul efectiv, ci doar un interviu de conformitate, de verificare a dosarului, atât. De ce? Astăzi am reuşit să aducem acest interviu la nivel local. Mai mult, ar trebui ca şi interviurile de schimbare de treaptă să se facă tot în teritoriu, pe zone. Să spunem că pentru regiunea Nord-Est sau pentru Moldova interviurile pentru schimbare de treaptă se pot face la Iaşi. Vezi modelul medical. Mă refer la examenele de rezidenţiat şi de medic specialist. După mine, asta este principala problemă pe care o avem de rezolvat : descentralizarea. Şi politicienii vorbesc foarte mult de descentralizare, regionalizare, dar, când ajung la guvernare, uită imediat. Este mult mai interesant, mai atractiv pentru guvernanţi să aibă şi resursele, şi mecanismele de decizie adunate la centru. De aici şi până la o conducere discreţionară nu e cale lungă. Este, din păcate, ceea ce s-a întâmplat în ultimul timp la Colegiu. Să sperăm că noile alegeri vor aduce schimbările necesare pentru a avea într-adevăr o conducere colegială şi bazată pe descentralizare.

Deci asta ar fi din punctul de vedere al organizării. Mai avem şi pe fiecare domeniu de activitate probleme de rezolvat, de la cele care ţin de metodologie şi proceduri până la aspecte deontologice ale practicii profesionale.

Mai avem o problemă şi cu formarea psihologilor, aici sunt dispute puternice între o parte dintre practicieni, reprezentaţi de preşedintele Colegiului, cu un grup de apropiaţi din Consiliul de conducere, şi o bună parte dintre universitari, reprezentaţi de cadre didactice din Consorţiul Universitaria. Este vorba, în special, de formarea complementară care urmează studiilor de licenţă. Universitarii susţin că, după sistemul Bologna, formarea complementară a psihologilor se face exclusiv prin master. Ceilalţi optează pentru un sistem alternativ de formare complementară făcută de furnizori de formare, autorizaţi de Colegiu. Şi aduc ca argument şcolile de psihoterapie acceptate în principiu şi de universitari. După lege, mă refer la legea educaţiei, ca să obţii titlul sau calificarea de psiholog, ceea ce înseamnă să dobândeşti dreptul de practică independentă, trebuie să parcurgi un program de studii universitare, care, conform legii, este organizat pe două niveluri sau cicluri de studii : licenţă şi master profesional. Asta prevăd şi sistemul de educaţie şi formare Bologna,

şi sistemul Europsy de certificare în Psihologie. Sunt din ce în ce mai multe state europene care adoptă acest sistem. Colegiul nostru, în loc să caute forme alternative la master, cred că ar trebui să insiste mai mult pe aspectele aplicative atunci când, tot conform prevederilor legale, trebuie să verifice şi să avizeze masterele profesionale. Disputa rămâne deschisă…

M.D.G. : *Aici e un subiect fierbinte...*

M.G. : Da.

M.D.G. : *Mulţumesc foarte mult.*

Transcrierea înregistrării interviului iniţial : Cristina STOICA-POLEACU
Revizuirea textului : Alina BREHUESCU

III. STUDII, CERCETĂRI, SINTEZE

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 31-41

Iuliana Petrov[1], *Ion Dafinoiu*[2]

Attachment and parenting in incomplete families

Abstract : The clinical and empirical literature on attachment and parental style in incomplete families focuses on children whose parents work abroad, children whose parents divorced or children who lost a parent. Unfortunately, little research has been done on attachment and parental style in incomplete families (parental migration, divorce and parental death). This article seeks to review previous studies and develop a general model of separation between children from incomplete families. Four major topics are reviewed to develop an understanding of attachment and parental style in incomplete families : (1) psychological and economic consequences of parental migration ; (2) divorce and its links to attachment style, well-being and socioeconomic status (SES) ; (3) psychological and economic consequences of parental death ; and (4) the comparison between parental death and divorce concerning children's well-being. The purpose of the article is to develop a general model of parental separation regarding attachment and parental style.

Keywords : attachment, parental style, incomplete families, migration, divorce, parental death

Introduction

The negative impact of parental death and divorce during childhood is well documented in the literature. However, less is known about the consequences of divorce and parental death on children's attachment and parental style. Previous research has focused on the impact of divorce and parental death on the children's well-being, school performances, and antisocial behavior (Amato & Keith, 1991 ; Maier & Lachman, 2000). Attachment of children and parental style was studied only in the context of divorce (Clarke-Stewart *et al.*, 2000 ; Nair & Murray, 2005). Regarding parental migration, authors analyzed mostly its consequences on children's well-being, parental styles and economic status (Pantea, 2011 ; Givaudan & Pick, 2013).Therefore, it becomes clear that little research focused on developing a general model of separation, including parental migration, divorce and parental death, in order to analyze its consequences on children's attachment and parental style.

1. Faculty of Psychology and Education Sciences, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iaşi, Romania. E-mail : iuliana_petrov@yahoo.com.
2. Faculty of Psychology and Education Sciences, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iaşi, Romania. E-mail : dafinoiu@uaic.ro.

Parental migration

Psychological consequences of parental migration

The phenomenon of parental migration is controversial. Some previous research states that for some children the experience may foster healthy growth and strengthens family relationships, while for others it may result in feelings of neglect, loneliness and abandonment (Brodber, 1974 ; Senior, 1991). However, most studies outlined the negative effects of parental migration on children's psychosocial development (Jurkovic, Thirkield & Morrell, 2001, Givaudan & Pick, 2013). The migration of parents abroad often leads to the phenomenon called parentification, referring to the context when a child takes over the roles and responsibilities of adults (Hooper, 2007). Most authors consider that this phenomenon has predominantly negative consequences, the child abandoning his needs in order to please the family members. In consequence, the development as future adult is disrupted by affecting the ability to create romantic relationships with other persons (Jurkovic, Thirkield & Morrell, 2001). Other consequences of leaving children behind refer to inconsistencies of parental practices, deterioration of family relationships, emotional vulnerability and exposure to violence (Givaudan & Pick, 2013).

In contrast, a qualitative research that investigated the consequences of migration on children's psychological development, highlights the positive psychological aspects of their working parents abroad through personality development and the responsibilities assumed by teenagers remained at home (Pantea, 2011). At the same time, the father's migration causes the improvement of the school performances for girls (Lee & Park, 2010).

Economic consequences of parental migration

The main reason why parents decide to go abroad is represented by the financial aspect and the desire to make a better life for their children (Sănduleasa & Matei, 2015). Consequently, parents compensate their absence by excessive gifts sent to children, as well as money. On the one hand, it was argued that migration has an emancipatory role for women because they are repositioned into the paid labor market, have control over their earnings and also new roles of family breadwinners (Asis *et al.*, 2004). In the Romanian context, migrants come from areas where employment opportunities are scarce or inexistent : rural areas and small towns where the former industries have collapsed. Therefore, migration represents a family strategy to not only cope with underemployment and poverty as well as with increased consumption needs (Pantea, 2011).

Regarding the economic consequences of parental migration on children, some studies have investigated the health consequences of migratory separation, comparing adolescents with those whose parents remained at home, the socioeconomic status moderating this relationship (Smeekens *et al.*, 2012). Although socioeconomic status was expected to improve physical health, results did not confirm a moderating relationship between adolescent's health and socioeconomic status. Moreover, other previous studies have stated that parental migration increased family income in Mexico at a rate of 15% (Taylor *et al.*, 2005), being the best measure to reduce poverty. In the same direction, Macours & Vakis (2010) argued that mothers' migration determined the improvement of childrens' school performances due to income growth.

Parental migration and parental styles

Many studies on the Turkish population presented the phenomenon entitled "family boundary ambiguity", conceptualized by Boss as "a state when family members are uncertain in their perception of who is in and out of the family or who is performing what roles and tasks within the family system" (Boss, 1987, p. 709), caused by the absence of a family member.

Some authors have shown that single mothers from Turkey faced many problems such as : negative attitudes towards them and their children and difficulties in maintaining authority in the family (Kavas & Gündüz-Hoşgör, 2013). Paradoxically, in some cases, parental migration led to the adolescents' perception of parenting practices in a positive manner (Popa, 2012). The explanation lies in the fact that the independence offered by parents going abroad is the main cause of positive attitudes towards parenting practices. This finding contradicts some studies supporting the idea that parental migration is perceived as a form of abandonment (Toth *et al.*, 2007). However, research has shown that girls perceive more negative parenting practices in a significantly greater extent than boys, adopting a critical attitude (Popa, 2012).

Divorce

The consequences of divorce on children's attachment and parental style

Some studies analyzing the impact of divorce on preschoolers' attachment under the mediation of parental style (Nair & Murray, 2005), stated that divorced mothers reported significantly higher levels of stress, depression, conflict with their partners and the need for social support. Moreover, mothers from intact families were more likely to use positive parenting styles, such as authoritative style, compared with divorced mothers (Nair & Murray, 2005). As a result, children in the divorced group had lower security scores on attachment, measured by the Attachment Q-Set instrument (E. Waters, 1995). Furthermore, parental conflict was associated with mothers' depression and social support in divorce (Nair & Murray, 2005). In a similar manner, other studies explored the effects of marital separation on children in the first three years of life (Clarke-Stewart *et al.*, 2000). Results showed that children in two-parent families performed better than children in monoparental families on attachment, security, assessments of cognitive and social abilities, antisocial behavior, and behavior with the mother. However, when mothers' education and family income were controlled, these differences decreased, the associations with separated-intact marital status being nonsignificant. Thus, parental separation per se did not have a significant impact (Clarke-Stewart *et al.*, 2000).

In the same direction, Waters *et al.* (2000) have explained the impact of divorce on attachment styles. In their opinion, the stress caused by the transition's period can overwhelm the figure of attachment, which becomes less available to the child's needs. In turn, the child will modify the representation of the attachment figure, even if it has not changed over time (Waters *et al.*, 2000). Previous studies revealed that divorce increased the likelihood of developing an insecure attachment in children (Tippelt & Koning, 2007 ; Zimmerman *et al.*, 1997).

Recent studies have shown that lack of empathy and affection, together with a low level of emotional support and communication represent negative aspects of parenting practices (Conger *et al.*,2000). Moreover, other studies outlined the fact that divorced parents who

received custody of the children spent less time with them, set fewer rules, and had more conflicts with their children than complete families (Kunz, 2001). Also, divorced mothers focused more on themselves due to stress from divorce (Hetherington *et al.*, 1993). A longitudinal study regarding children aged 1 to 18, highlighted that adolescents whose parents divorced have developed an insecure attachment, without taking into consideration the type of attachment that they had at one year old (Lewis *et al.*, 2000). Regarding the type of attachment developed, Tippelt and Konig (2007) outlined the predominance of avoidant attachment compared to the anxious-ambivalent attachment, suggesting that the avoidant attachment is used as a protective factor in divorce, stabilizing family relations by protecting the child from negative emotions.

In contrast, some research shows that approximately 75%-80% of children whose parents divorced did not manifest major psychological problems, successfully completed their studies and had positive relationships with family and friends (Kelly & Emmery, 2003). Moreover, a study analyzed the associations between adolescent perceptions of interparental conflict, attachment security with parents, and marital expectations and romantic experiences of adolescents (Steinberg *et al.*, 2006). Insecurity was analyzed as a mediator of the association between negative perceptions of parental conflict and romantic outcomes. Results showed that adolescents' negative perceptions of parental conflict were associated with insecure attachment, which was in turn related to negative marital expectations and romantic experiences (Steinberg *et al.*, 2006).

The effects of divorce on attachment and well-being

Previous studies indicated that parental divorce affected the well-being of children by exposing them to an intense stress, which influenced in a negative manner school outcomes (Crowder & Teachman, 2004). In contrast, there are studies that support positive attitudes of children concerning parents' divorce, since children perceive it like an escape from parental conflict (Smith *et al.*,1997). However, the involvement of parents who did not obtain custody of the child in their life, in 90% of cases being the father, and a close relationship between them, lead to school achievements and fewer psychological adjustment problems (Amato & Keith, 1991).

Economic consequences of divorce

Regarding the economic aspect, some authors state that divorce has negative consequences especially for mothers, rather than for fathers (Amato, 2010), but the negative effects of divorce are more outlined in families with higher resources (Biblarz & Raffery, 1993). However, people with higher levels of education are less prone to divorce (Bernardi & Martinez-Pastor, 2011). A longitudinal study that analyzed the effects of divorce on children's education and occupational status, concluded that children whose parents had a higher level of education, would be less likely to pursue higher education and had a job at the age of 30 years (Bernardi *et al.*, 2014), parental income being a mediating variable.

A longitudinal study over a period of 17 years (Amato & Sobolewski, 2001), investigated the relationship between economic status and relational instability on the children's well-being in the context of divorce. Results do not confirm the mediator effect of economic status, being a continuity of positive relationships from childhood to adulthood. Other research has shown that divorce was associated with lower socioeconomic status in adulthood.

Compared with those children in intact families, children from divorced families were more likely to drop out from school and do not pursue higher education (Biblarz & Gottainer, 2000). The economic consequences are associated with the level of education, a satisfactory financial situation in the family home offering to children the access to educational resources (Bernardi *et al.*, 2014), a higher level of education being associated with a higher income.

Moreover, some studies have shown that for male participants, parental divorce was associated with higher depression than among female participants, respectively a lower degree of acceptance of self and social support, this relationship being mediated by the family income. (Maier & Lachman, 2000).

Parental death

Psychological consequences of parental death

The death of a parent is one of the most distressing events that can befall a child. In this regard, a study was conducted in order to compare children whose parents suffered from cancer and those whose parent died (Howell *et al.*, 2015). The current study evaluated levels of anxiety, depression, and posttraumatic stress symptoms in youth aged 7-13 grappling with either parental cancer or parental death, analyzing the potential predictors of these mental health outcomes across both groups of children. Results showed that participants whose mother suffered from cancer manifested a lower level of PTSD compared to the reference group, confirming the hypothesis that the final separation from attachment figure produces a high level of distress that can be traumatic for children (Bowlby, 1980). No significant differences were found between the two groups of subjects on the level of depression and anxiety. There is also a negative association between expressive coping and mental health, represented by depression, anxiety, and PTSD. Moreover, authors found specific predictors of psychological adaptation such as : factors of attachment to the surviving parent (emotional expression, positive reinforcement and communication support).

Regarding the psychological responses of children and parents in terms of the type of parental death (sudden natural death, sickness, accident, suicide), some authors have shown that children whose parents have died of prolonged illness showed a high level of PTSD compared to those children whose parents died suddenly (Kaplow *et al.*, 2014). In contrast, widowed parents exhibited higher levels of depression when death of the spouse occurred suddenly compared to a prolonged disease (Kaplow *et al.*, 2014).

Economic consequences of parental death

Some studies argued that the death of a parent led to a lower family income, one possible cause being the pressures to assume responsibility of the remaining partner (Tremblay & Israel, 1998). In this respect, a study which focused on the impact of the tsunami in Asia (2004), concluded that parental death was a predictor of a lower parental income and school dropout, especially when it came about the death of the mother (Cas *et al.*, 2013). Furthermore, children who have lost both parents, have left school and got a job in order to face the financial difficulties compared to those from intact families (Cas *et al.*, 2013). The negative consequences were more pronounced for girls than for boys, 5 years after the traumatic event.

A longitudinal study which focused on the impact of parental death over the socioeconomic status and education of children (Case & Ardington, 2006), concluded that the mother's

death does not affect the socio-economic status of the family (as refered to standard of living : all the assets owned and expenses) compared with the father's death, which has a significant impact on the family. In terms of educational outcomes, the authors argued that maternal death affected children's school performance, the father's death, along with socio-economic status, not having a significant impact (Case & Ardington, 2006).

Comparison between parental divorce and parental death regarding the well-being of children

Some studies have shown that for male subjects, parental divorce is associated with higher depression than among females, together with a low degree of self-acceptance and social support (Maier & Lachman, 2000). However, in the context of parental death, female participants reported higher levels of depression than men, who, in turn, manifested a greater degree of autonomy than women. Moreover, for all subjects, regardless of gender, divorce led to health problems, drug and alcohol abuse, and lower levels of education (Maier & Lachman, 2000). After parental divorce, girls will react with anxiety, depression, early sexual activities and dysfunctional ideas about men, while boys will have lower levels of self-esteem and emotional avoidance (Hines *et al.*, 2007).

Surprisingly, other studies support the idea that children from divorced families reported lower levels of well-being than those who have gone through a parental death, the initial hypothesis that there were no differences between the two situations, since both involve the loss of a parent, was not confirmed (Amato & Keith, 1991). Furthermore, children who have lost a parent through death had higher school performance and lower levels of behavioral problems compared with those whose parents were divorced. Biblarz and Gottainer (2000) have shown that divorce led to lower academic performance, less prestigious professions and a lower level of happiness, compared with parental death. In contrast, Lang and Zagorsky (2001) found no differences between the consequences of divorce and parental death on children.

Stability of attachment from childhood into adolescence and impact of traumatic events

Waters *et al.* (2000) argued that adverse events in the life of the mother (the death of a parent, divorce, illness, mental disorder or abuse) negatively influenced children's secure attachment in adulthood. Zimmerman (1997) investigated the continuity of the type of attachment of children in the first 16 years of life. The authors did not find evidence of continuity of attachment in early childhood and adolescence (Zimmerman *et al.*, 1997), secure attachment at age 16 being associated with positive mental representations of parents at the age of 10.

Recent research from the last two decades have shown that maternal unresolved trauma, loss or abuse suffered in her personal history will have a significant impact on the development of insecure attachment in infants and young children (Goldberg *et al.*, 2003). The mechanism of "intergenerational transmission of trauma" is conceptualized by attachment theorists as the mother's constant state of fear, reflected in a fearful behavior toward her child (Markese, 2011). In this regard, the studies conducted demonstrated the stability of types of attachment under relatively stable circumstances and the type of secure attachment transformation under the influence of traumatic events (Markese, 2011).

General model of separation

The purpose of the article is to develop a general model of parental separation and its consequences for children, based on previous studies. The importance of this model consists of the assumption that there are differences between incomplete families by divorce, parental death and parental migration in terms of parenting style, children's attachment and well-being.

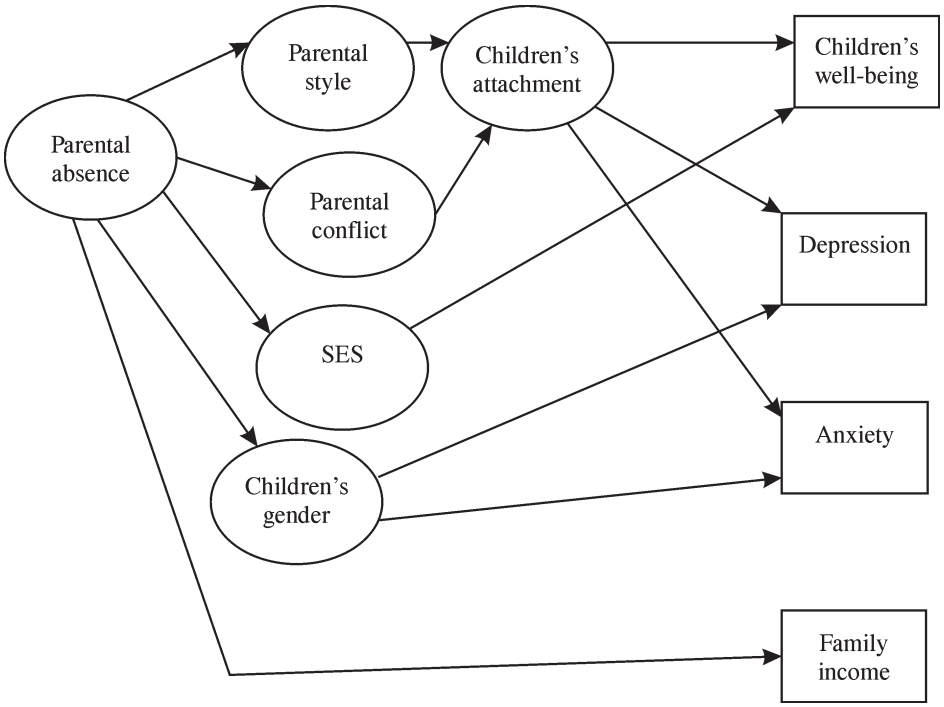

Figure 1. *General model of separation*

Therefore, we expect that children's attachment is a mediator between parental absence and children's well-being, based on previous research (Clarke-Stewart *et al.*, 2000 ; Roelofs *et al.*, 2006). Moreover, we consider parental style as a mediator between parental absence and children's attachment (Wood *et al.*, 2004 ; Nair & Murray, 2005). In this regard, we state that in the context of divorce, mothers use less the authoritative parental style in favor of permissive and authoritarian style, the attachment of children being insecure, in comparison with children whose parents work abroad or died (Nair & Murray, 2005).The socioeconomic status moderates the relation between parental absence and children's well-being (Amato & Sobolewski, 2001). Since parental divorce was associated with higher depression in men than in women (Maier & Lachman, 2000), children's gender moderates the relation between parental absence and symptoms of depression and anxiety. Moreover, taken into consideration that children who have lost a parent through death had a higher level of well-being, better school performances and lower levels of behavioral problems compared with those whose parents were divorced (Amato & Keith, 1991), we assume that children whose parents divorced would manifest a lower level of well-being compared to parental migration and

parental death. Regarding the economic consequences of parental absence, it is likely that parental migration leads to a better family income compared to situations of divorce and parental death. Moreover, we expect an association between parental conflict, attachment, symptoms of depression in children whose parents divorced (Nair & Murray, 2005 ; Steinberg *et al.*, 2006).

Conclusion

Previous studies have focused especially on the impact of parental death and divorce on children's well-being. Children's attachment and parental style were studied mostly in divorce. To our knowledge, this is the first study that puts together three types of parental absence (parental death, divorce and parental migration) in terms of attachment and parental style as mediating variables.

We propose a model that takes into account the mediating effect of children's attachment and parental style on the relation between parental absence and children's well-being. Furthermore, we considered the moderation effect of the socioeconomic status and children's gender on the relation between parental absence and children's depression and anxiety. We assume that parental divorce lowers the most the well-being of children compared to parental migration and parental death, because of the sense of abandonment experienced by children. Moreover, we expect that the authoritative parental style and insecure attachment prevail in divorce, compared to parental migration and parental death. Family income is higher in the context of parental migration, due to the financial motivation of parents working abroad.

Besides the novelty of the topic in social psychology, a better understanding of the role of family structure on children may advance the prevention of divorce and parental migration and contribute to spending more time together as a family. Further research on incomplete families in particular, testing the model we proposed, would be of great value in understanding this phenomenon.

Ataşament şi parentalitate în familiile monoparentale

Rezumat : Majoritatea cercetărilor s-au axat pe compararea consecinţelor divorţului şi decesului unui părinte asupra stării de bine a copiilor, consumului de alcool şi droguri, respectiv performanţelor şcolare (Boyd, 1986 ; Amato & Keith, 1991 ; Maier & Lachman, 2000). Pornind de aici, scopul studiului nostru îl constituie construirea unui model general al separării, pornind de la studiile anterioare (Amato & Keith, 1991 ; Maier & Lachman, 2000). Tipul de ataşament al copiilor şi stilul parental nu au fost examinate nici ele decât în cadrul divorţului, neexistând niciun studiu care să realizeze o comparaţie între cele trei situaţii de absenţă parentală (migraţie, divorţ şi decesul parental). Noutatea modelului de separare propus de noi se află în abordarea interacţiunii dintre stilul parental şi tipul de ataşament al copiilor în contextul absenţei parentale, precum şi investigarea consecinţelor acestor procese asupra stării de bine, depresiei, anxietăţii şi venitului familial. Totodată, avem în vedere şi conflictul parental, aspect studiat insuficient în literatura de specialitate (Block, Block & Gjerde, 1988 ; Cherlin *et al.*, 1991 ; Steinberg *et al.*, 2006). Obiectivul principal se referă la constatarea unor diferenţe între aceşti copii, în sensul că cei ai căror părinţi au divorţat vor manifesta un grad mai scăzut al stării de bine şi un ataşament insecurizat într-o măsură semnificativ mai mare comparativ cu situaţiile de migraţie parentală şi deces. Mamele divorţate vor manifesta un stil parental autoritar într-o măsură mai mare comparativ cu situaţiile de migraţie parentală sau

cu cele văduve. Ca direcţii viitoare, ne propunem să testăm acest model pe copiii din familiile incomplete (monoparentale) menţionate anterior.

Cuvinte-cheie : migraţie parentală, divorţ, deces, stil parental, ataşament

Attachement et parentalité dans les familles monoparentales

Résumé : La plupart des recherches sont axées sur la comparaison des conséquences du divorce ou du décès d'un parent sur le bien-être des enfants ou leur rendement scolaire (Boyd, 1986 ; Amato & Keith, 1991, Maier & Lachman, 2000). Le but de notre étude est la construction d'un modèle général de séparation, selon les études antérieures (Amato & Keith, 1991, Maier & Lachman, 2000). Cependant, le type d'attachement des enfants et le style parental ont été examinés seulement dans le contexte du divorce. Aucune étude ne propose une comparaison entre les trois cas d'absence des parents (migration, divorce et mort des parents). La nouveauté du modèle de séparation proposé par nous se trouve dans l'analyse de l'interaction entre le style parental et le type d'attachement des enfants dans le contexte de l'absence des parents. L'impact de ce processus sur la dépression, l'anxiété et la situation financière des enfants a fait l'objet de notre étude. Le conflit parental a été aussi approché, aspect peu étudié dans la littérature (Block, Block & Gjerde, 1988 ; Cherlin *et al.*, 1991, Steinberg *et al.*, 2006). L'objectif principal fait référence à l'existence de différences entre ces enfants, ce qui signifie que ceux dont les parents ont divorcé feront état dans un faible degré de bien-être et auront un attachement fragile comparé à ceux qui ont été confrontés à la migration ou à la mort de leurs parents. Les mères divorcées montreront un style parental autoritaire à une plus grande mesure que les cas de migration des parents ou de décès d'un des parents. Les futures études seront en mesure de tester ce modèle chez les enfants des familles monoparentales.

Mots-clés : divorce parental, migration, décès des parents, rôle parental, attachement

References

Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., Wall, S. (1978). *Patterns of attachment : A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ : Erlbaum.

Amato, P.R., Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children : A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26-46.

Amato, P.R., Sobolewski, J.M. (2001). The effects of divorce and marital discord on adult children's psychological well-being. *American Sociological Review*, 66, 900-921.

Asis, M., Huang, S., Yeoh, B. (2004). When the Light of the Home is Abroad : Unskilled Female Migration and the Filipino Family. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 25(2), 198-215.

Bernardi, F., Martinez-Pastor, J.I. (2011). Female education and marriage dissolution : Is it a selection effect ? . *European Sociological Review*, 27(6), 693-707.

Bernardi, F., Boertien, D., Popova, D. (2014). Differential Effects of Parental Separation on Child Outcomes : Are Children from Higher Social Backgrounds Affected More ? . *EUI Working Papers*.

Biblarz, T.J., Raftery, A.E. (1993). The Effects of Family Disruption on Social Mobility. *American Sociological Review*, 58, 97-109.

Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss : Vol. 2 Separation*. New York, US : Basic.

Brodber, E. (1974). *Abandonment of Children in Jamaica*. University of the West Indies, Mona, Jamaica : Institute of Social and Economic Studies (ISES).

Case, A., Ardington, C. (2006). The Impact of Parental Death on School Outcomes : Longitudinal Evidence From South Africa. *Demography*, 43(3), 401-420.

Conger, R.D., Cui, M., Bryant, C.M., Elder, G.H. (2000). Competence in early adult romantic relationships : A developmental perspective on family influences. *J. Personal. Soc. Psychol*, 79, 224-237.

Clarke-Stewart, K., Vandell, D.L., McCartney, K., Owen, M.T., Booth, C. (2000). Effects of parental separation and divorce on very young children. *Journal of Family Psychology*, 14(2), 304-326.

Crowder, K., Teachman, J. (2004). Do residential conditions explain the relationship between living arrangements and adolescent behavior ? . *Journal of Marriage and Family*, 66, 721-738.

Givaudan, M., Pick, S. (2013). Children Left Behind : How to Mitigate the Effects and Facilitate Emotional and Psychosocial Development. *Child Abuse & Neglect*, 37, 1080-1090.

Goldberg, S., Benoit, D., Blokland, K., Madigan, S. (2003). Atypical maternal behavior, maternal representations and infant disorganized attachment. *Development and Psychopathology*, 15(2), 239-257.

Hetherington, E.M. (1993). An overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage with a focus on the early adolescent. *Journal of Family Psychology*, 7, 39-56.

Hines, M. (2007). Adolescent adjustment to the middle school transition : The intersection of divorce and gender review. *RMLE Online : Research in Middle Level Education*, 31(2), 1-15.

Hooper, L. (2007). The Application of Attachment Theory and Family Systems Theory to the Phenomena of Parentification. *The Family Journal : Counseling and Therapy For Couples and Families*, 15(3), 217-223.

Howell, K.H., Barrett-Becker, E.P., Burnside, A.N., Wamser-Nanney, R., Layne, C.M., Kaplow, J.B. (2015). Children Facing Parental Cancer Versus Parental Death : The Buffering Effects of Positive Parenting and Emotional Expression. *J Child Fam Stud.*, 10, 198-205.

Jurkovic, G.J., Thirkield, A., Morrell, R. (2001). Parentification of adult children of divorce : A multidimensional analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 30, 245-257.

Kaplow, J., Howell, K., Layne, C. (2014). Do circumstances of the death matter ? Identifying socioenvironmental risks for grief-related psychopathology in bereaved youth. *Journal of Traumatic Stress*, 27(1), 42-49.

Kavas, S., Gündüz-Hoşgör, A. (2013). The parenting practice of single mothers in Turkey : Challenges and strategies. *Women's Studies International Forum*, 40(44), 56-66.

Kelly, J.B., Emery, R.E. (2003). Children's adjustment following divorce : Risk and resiliency perspectives. *Family Relations*, 52, 352-362.

Kunz, J. (2001). Parental divorce and children's interpersonal relationships : A meta-analysis. *Journal of Divorce & Remarriage*, 34, 19-47.

Lang, K., Zagorsky, J.L. (2001). Does growing up with a parent absent really hurt ? . *Journal of Human Resources*, 36, 253-273.

Lee, L., Park, A. (2010). Parental migration and child development in China. PA : University of Pennsylvania (*Gansu Survey of Children and Families Working Paper*).

Lewis, M., Feiring, C., Rosenthal, S. (2000). Attachment over time. *Child Development*, 71, 707-720.

Macours, K., Vakis, R. (2010). Seasonal migration and early childhood development. *World Development*, 38(6), 857-869.

Maier, E.H., Lachman, M.E. (2000). Consequences of early parental loss and separation for health and well-being in midlife. *International Journal of Behavioral Development*, 24(2), 183-189.

Markese, S. (2011). Dyadic Trauma in Infancy and Early Childhood : Review of the Literature. *Journal of Infant, Child, and Adolescent Psychotherapy*, 10, 341-378.

Nair, H., Murray, A. (2005). Predictors of Attachment Security in Preschool Children from Intact and Divorced Families. *The Journal of Genetic Psychology*, 166(3), 245-260.

Pantea, M. (2011). Young People's Perspectives on Changing Families' Dynamics of Power in the Context of Parental Migration. *SAGE Publications*, 19(4), 375-395.

Popa, N. (2012). Perceptions of family support among children of Romanian migrants. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 4097-4101.

Roelofs, J., Meesters, C., Huurne, M., Bamelis, L., Muris, P. (2006). On the links between attachment style, parental rearing behaviors, and internalizing and externalizing problems in non-clinical children. *Journal of Child and Family Studies*, 15, 331-344.

Sănduleasa, B., Matei, A. (2015). Effects of Parental Migration on Families and Children in Post-Communist Romania. *Revista de Ştiinţe Politice*, 46.

Smeekens, C., Stroebe, M.S., Abakoumikm, G. (2012). The impact of migratory separation from parents on the health of adolescents in the Philippines. *Social Science and Medicine*, 75(12), 2250-2257.

Smith, A.B., Taylor, N.J., Gollop, M., Gaffney, M., Gold, M., Heneghan, M. (1997). *Access and Other Post-Separation Issues*. Dunedin, New Zealand : Children's Issues Centre.

Steinberg, L., Darling, N., Fletcher, A., Brown, B., Dornbusch, M. (1995). Authoritative parenting and adolescent adjustment : An ecological journey. In P. Moen, G.H. Elder Jr., K. Luscher (eds.). *Examining lives in context : Perspectives on the ecology of human development* (pp. 423-466). Washington, DC : APA.

Suarez-Orozco, C., Bang, H.J., Kim, H.Y. (2011). I Felt Like My Heart Was Staying Behind : Psychological Implications of Family Separations & Reunifications for Immigrant Youth. *Journal of Adolescent Research*, 26(2), 222-257.

Taylor, J., Mora, J., Adams, R., Lopez-Feldman, A. (2005). *Remittances, Inequality,and Poverty. Evidence from Rural Mexico*. Mimeo, University of California, Davis.

Tippelt, G.G., Konig, L. (2007). Attachment Representations in 6-Year-Old Children from One and Two Parent Families in Germany. *School Psychology International*, 28(3), 313-330.

Toth, G., Toth, A., Voicu, O., Ştefănescu, M. (2007). *The Effects of Migration : Children Left Behind*. Soros Foundation Romania.

Tremblay, G., Israel, A. (1998). Children's adjustment to parental death. *Clinical Psychology – Science and Practice*, 5(4), 424-438.

Waters, E. (1995). The Attachment Q-Set. In E. Waters, B. Vaughan, G. Posada, K. Kondo-Ikemura (eds.). *Caregiving, cultural, and cognitive perspectives on secure-base behavior and working models. New growing points on attachment theory and research*. Monographs of the Society for Research and Child Development, 60, 2-3, Serial No. 244, Version 3.0, 234-246.

Waters, E., Cummings, E.M. (2000). A secure base from which to explore close relationships. *Child Development*, 71, 164-172.

Zimmerman, P., Fremmer-Bombik, E., Spangler, G., Grossman, K.E. (1997). Attachment in adolescence : A longitudinal perspective. In W. Koops, J.B. Hoeksema, D.C. van den Boom (eds.). *Development of interaction and attachment : Traditional and non-traditional approaches* (pp. 281-191). Amsterdam : North-Holland.

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 43-56

Nicoleta Leon-Armanu[1]

Adicţiile şi relaţia lor cu inteligenţa de iertare şi cu experienţele spirituale zilnice

Rezumat : Nivelul de inteligenţă a iertării (Belmont, 2009) şi cel de experienţă spirituală zilnică (Underwood, 2002) au fost comparate pe un lot de 442 de participanţi, studenţi la cinci facultăţi diferite, în funcţie de diferite niveluri ale adicţiilor de internet, muncă, alcool, fumat, jocuri de noroc (Leon-Armanu, 2017), observându-se că persoanele care nu sunt dependente de muncă, alcool sau internet au un nivel de iertare semnificativ mai scăzut decât persoanele dependente ; iar nivelul de iertare al persoanelor nu este diferit în mod semnificativ, indiferent de gradul lor de adicţie de fumat sau de jocuri de noroc. Persoanele dependente de muncă sunt semnificativ mai înclinate spre spiritualitate decât cele care nu sunt dependente, iar cele care sunt dependente de fumat sunt semnificativ mai puţin înclinate spre spiritualitate ; iar nivelul de spiritualitate nu se diferenţiază semnificativ în cazul persoanelor cu niveluri diferite de dependenţă de alcool, internet şi jocuri de noroc. Există un număr semnificativ mai mare de participanţi de gen masculin decât de gen feminin care prezintă dependenţă de muncă, internet, alcool şi jocuri de noroc. Rezultatele studiului demonstrează potenţialul terapeutic al iertării şi spiritualităţii în vindecarea adicţiilor atunci când acestea sunt exersate în mod conştient şi profund.

Cuvinte-cheie : adicţii, inteligenţă de iertare, experienţe spirituale zilnice

Societatea modernă se confruntă din ce în ce mai mult cu problema adicţiilor, care în ultimul timp s-au extins de la arhicunoscutele adicţii de alcool şi tutun, la adicţiile de internet, jocuri pe calculator, site-uri pornografice, droguri, cumpărături, jocuri de noroc, telefoane mobile, dulciuri etc. Unele dintre acestea sunt privite de către societate ca fiind nesănătoase (alcool, tutun, droguri), altele ca fiind şi ruşinoase (alcool, site-uri pornografice), altele sunt chiar încurajate (muncă, televizor, cumpărături, dulciuri), însă toate produc la nivelul persoanei efecte psihologice negative ce reclamă eliberarea de ele prin vindecare.

Adicţiile

Adicţia este un proces în care un comportament, care poate funcţiona atât pentru a produce plăcere, cât şi pentru a oferi o eliberare de disconfortul interior, este folosit într-un pattern caracterizat prin eşecul repetat de a controla comportamentul (neputinţă) şi continuarea

1. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, România. E-mail : nicoleta_armanu@gmail.com.

comportamentului în ciuda consecinţelor negative (incapacitate de a gestiona comportamentul) (Goodman, 1990, p. 1407). Sau adicţia este „un pattern comportamental repetitiv care creşte riscul apariţiei unei boli şi/sau a unor probleme personale sau sociale asociate acesteia, adesea experimentat în mod subiectiv ca o «pierdere a controlului», care continuă în ciuda efortului volitiv de a ajunge la abstinenţă sau la un consum moderat" (Marlatt, Baer, Donovan & Kivlahan, 1988, p. 224).

Adicţiile, prin manifestările lor şi prin ceea ce le generează la nivelul creierului, sunt considerate recent ca fiind boală (Leshner, 1997), motiv pentru care ele pot fi tratate atât medicamentos, cât şi terapeutic (prin terapie individuală şi de grup). Motivaţia declarată a persoanelor care prezintă o dependenţă este mai ales aceea de a simţi plăcere, deşi studiile şi realitatea dovedesc că practicarea unei adicţii duce în mod inevitabil la o varietate de probleme : probleme de concentrare, probleme de relaţionare, probleme medicale etc. Astfel, ceea ce din interiorul persoanei se percepe ca plăcere (recompensă), la o privire mai obiectivă, se percepe a fi o modalitate de a genera durere (pedeapsă). Studii recente arată că senzaţiile de plăcere şi durere, care până acum au fost considerate opuse, au, de fapt, multe similitudini la nivelul substratului anatomic şi că sistemele de opioid şi dopamină joacă un rol foarte important în modularea acestor două senzaţii (Leknes & Tracey, 2008). Având în vedere acest aspect, putem presupune că emoţiile negative foarte puternice trăite în trecut (atunci când s-a produs, probabil, îmbolnăvirea sau activarea unei boli genetice) determină nevoia de experienţe de plăcere foarte puternice în prezent (adicţiile) care să depăşească pragul atins de durerea foarte mare din copilărie. În încercarea de a se autotrata (pentru a contracara durerea din trecut care a produs boala), dependenţii beau excesiv, cumpără fără măsură, joacă jocuri pe internet prea mult, fumează exagerat etc. Din păcate, această modalitate produsă de inconştient pentru a rezolva problema generează creşterea durerii şi adâncirea problemei, care, în cele mai multe cazuri, se perpetuează transgeneraţional, uneori în aceeaşi formă, alteori în forme diferite, care aparent maschează această transmitere. Astfel, la o generaţie se manifestă, de exemplu, adicţia de alcool, la următoarea adicţia de muncă, iar la cea de-a treia adicţia de jocuri de noroc etc., această boală, posibil genetică, căpătând forme diferite în funcţie şi de contextul social al persoanei respective (Goldman, Oroszi & Ducci, 2005). „Ceea ce se transmite generaţional nu este dependenţa în sine, ci mai curând un set de simptome care poate include : obsesia pentru control, neîncredere, perfecţionism, evitarea sentimentelor, probleme de intimitate, hiperprotecţie ori boli fizice legate de stres." (Rotaru & Cărăuşu, 2013, p. 700)

Nevoia de a descoperi modalităţi de vindecare a bolii de dependenţă este din ce în ce mai evidentă, mai ales de când s-a dovedit că adicţia este nu numai dependenţa de alcool, de fumat sau de droguri, ci gama este mult mai variată şi cuprinde un număr foarte mare de persoane. Mai mult, conform unor studii recente, se consideră că adicţiile psihice (comportamentele compulsive) sunt şi ele adicţii în egală măsură cu cele fizice (de substanţe), deoarece au în comun aceleaşi mecanisme fundamentale (Nestler, 2005) care determină o serie comună de schimbări la nivelul anatomiei şi chimiei creierului (Volkow *et al*. 2010). Prin urmare, deoarece se pare că dependenţe diferite au rădăcini comune, este foarte posibil să aibă şi modalităţi comune de vindecare, cel puţin la nivel psihic.

Adicţiile şi inteligenţa de iertare

Cercetătorii, atât din neuroştiinţe, cât şi din domeniul psihologiei, au căutat modalităţi de a determina cauzele şi posibilele soluţii pentru adicţie. Scala de personalitate din perspectiva

neuroştiinţei afective (SPPNA) şi Modelul factorial Big Five se dovedesc a fi puternic relaţionate, ceea ce ne arată că baza neuronală este strâns legată de factorul psihologic (Kenneth, Panksepp & Normansell, 2003). Cei şase factori ai scalei SPPNA consideraţi a fi variabile ale personalităţii afective : frica, tristeţea, furia, curiozitatea, compasiunea, jocul se dovedesc a fi factori de vulnerabilitate pentru adicţii. Persoanele care nu au experimentat emoţii pozitive, precum curiozitatea încurajată de către părinţi, compasiunea din partea părinţilor sau jocul fără griji în perioada copilăriei, dar foarte probabil au trăit emoţii negative, precum frica, tristeţea sau furia, vor fi mult mai vulnerabile la a contacta o adicţie decât cele care au avut trăiri pozitive în copilărie. Soluţia psihologică pentru vindecarea de o adicţie ar fi, prin urmare, *iertarea* pentru sentimentele negative trăite, recunoştinţa pentru cele pozitive şi o experimentare activă a emoţiilor pozitive în prezent.

O definiţie a iertării, utilă pentru studiul nostru, este cea oferită de North (1987) : iertarea este depăşirea resentimentelor faţă de agresor, nu prin negarea dreptului la astfel de sentimente, ci prin efortul de a privi această persoană cu bunăvoinţă, cu compasiune şi chiar cu dragoste, recunoscând în acelaşi timp faptul că agresorul şi-a abandonat dreptul de a le avea.

Utilitatea iertării a fost recunoscută şi de către medicii care lucrează cu pacienţi bolnavi de cancer (Phillipps & Osborne, 1989), şi de terapeuţii care sunt interesaţi de reducerea furiei în cazul pacienţilor lor (Fitzgibbons, 1986 ; Hope, 1987 ; Kaufman, 1984). De asemenea, McCullough (2000) studiază legătura dintre *iertarea* agresorului sau a persoanei care a ofensat şi sănătate şi stare de bine, descoperind o corelaţie pozitivă între acestea. Având în vedere că în cele mai multe cazuri ceea ce stă la baza unei adicţii este prezenţa unui abuzator (fizic, verbal sau atitudinal) în viaţa viitorului dependent, o posibilă soluţie pentru vindecarea psihologică a adicţiei ar fi *iertarea* agresorului.

Inteligenţa de iertare este un concept nou, în spiritul inteligenţelor multiple ale lui Gardner, care a fost introdus de Belmont (2009). Această inteligenţă reprezintă capacitatea de a identifica, de a înţelege şi de a accepta acţiunile şi alegerile proprii şi ale altora care sunt considerate greşite şi, suplimentar, de a le reîncadra din perspectiva iertării, printr-un act conştient şi deliberat.

Adicţiile şi spiritualitatea

Spiritualitatea a fost definită în modalităţi diferite de specialiştii din psihologie ; astfel, Vaughan (1991, p. 105) o numeşte : „o experienţă subiectivă a sacrului" ; Mauritzen (1998, p. 118) : „dimensiunea umană care transcende aspectele biologice, psihologice şi sociale ale existenţei" ; iar Soeken şi Carson (1987) o consideră un tip de credinţă care face legătura dintre o persoană şi lume şi care dă sens şi defineşte existenţa.

Clinicienii din domeniul adicţiilor nu pot ignora spiritualitatea deoarece sunt mulţi pacienţi care au raportat faptul că spiritualitatea a jucat un rol principal în recuperarea lor, în sensul că relaţia cu un suport spiritual puternic constituie un factor important de prognostic medical favorabil, fapt observat în principal în cazul persoanelor cu adicţie de alcool care participă la programul în 12 paşi din cadrul grupului de Alcoolici Anonimi şi care au beneficiat de efectele pozitive ale vindecării prin spiritualitate (Grodzicki & Galanter, 2006). De asemenea, Jarusiewicz (2000) observă că persoanele care se vindecă sunt cele care au un nivel mai înalt de credinţă şi spiritualitate decât cele care recad în adicţie.

Având în vedere posibila legătură dintre adicţie şi o agresiune trăită în trecut, menţionăm studiul lui Davis (2009) care constată că, dacă persoana care a fost agresată într-un fel sau altul îl percepe pe agresor ca fiind la rându-i o persoană umană şi *spirituală*, va avea o

stare de bine mai mare comparativ cu persoanele care nu au o astfel de percepţie. Prin urmare, considerând studiile lui McCullough (2000) privind iertarea şi ale lui Davis (2009) privind spiritualitatea, putem observa că persoana care l-ar *ierta* pe cel care a produs emoţii negative şi şi-ar exersa inteligenţa *spirituală* (Vaughan, 2002) şi, adăugăm noi, ar avea o disponibilitate pentru a experimenta sentimente pozitive în prezent va avea şanse mai mari de vindecare de o adicţie.

Studiul prezent

Aşa cum am menţionat şi în secţiunile anterioare, studiile de până acum au avut în vedere observarea relaţiilor dintre adicţii şi iertare sau adicţii şi spiritualitate, în special în ceea ce priveşte adicţia de alcool. În lucrarea de faţă, suntem interesaţi de studierea unui concept nou, inteligenţa de iertare, în raport cu cinci adicţii şi a spiritualităţii exersate zilnic în raport cu aceleaşi cinci adicţii : adicţia de internet, de muncă, de alcool, de fumat şi de jocuri de noroc. Cercetările noastre au mai fost motivate şi de lipsa de studii în această zonă în contextul românesc.

Obiective

Studiul de faţă porneşte de la aceste realităţi psihologice constatate sau teoretizate şi îşi propune să verifice măsura în care persoanele care prezintă o dependenţă sunt mai mult sau mai puţin înclinate către *iertare* şi *spiritualitate*, încercând în felul acesta să propună o soluţie de vindecare pentru persoanele afectate de cel puţin o adicţie. Studiile anterioare s-au concentrat mai mult pe adicţia de alcool în ceea ce priveşte iertarea şi spiritualitatea, studiul nostru îşi propune să observe această legătură şi pentru alte patru adicţii : de muncă, tutun, jocuri de noroc şi internet. De asemenea, obiective ale acestui studiu sunt şi : utilizarea unui test nou conceput de noi şi care prezintă o structură comună de itemi pentru cinci adicţii ; testarea pe populaţie românească a unei scale care a fost utilizată doar empiric în psihoterapie, însă cu foarte bune rezultate, şi anume Chestionarul de inteligenţă de iertare a lui Belmont ; şi observarea relaţiei dintre nivelul de adicţie şi gen.

Metodă

Participanţi şi procedură

Lotul nostru de participanţi a fost constituit din 442 de studenţi de la diferite facultăţi : Facultatea de Informatică (283 de participanţi), Facultatea de Psihologie şi Ştiinţe ale Educaţiei (56 de participanţi), Facultatea de Educaţie Fizică şi Sport (21 de participanţi), Facultatea de Economie şi Administrarea Afacerilor (24 de participanţi) şi Facultatea de Teologie (58 de participanţi). Alegerea subiecţilor s-a făcut aleatoriu şi din considerente de varietate, iar în cadrul studiului nu am urmărit diferenţierea subiecţilor în funcţie de facultatea lor de provenienţă. Dintre participanţi, 154 au fost de gen feminin şi 288 de gen masculin. Aceştia au completat un test pe hârtie cu creion, cu instrucţiuni date în scris.

Instrumente

În cadrul studiului nostru am folosit 3 instrumente de măsură: Testul cu o paradigmă comună pentru cinci adicţii, Chestionarul de inteligenţă de iertare a lui Belmont şi Scala de măsurare a experienţei spirituale zilnice, pe care le vom prezenta mai detaliat în secţiunile ce urmează.

Scala de măsurare a adicţiilor. Vom considera cinci tipuri de adicţie: de muncă, de internet, de alcool, de fumat, de jocuri de noroc, pentru care am utilizat un chestionar de tip CAGE (Ewing, 1984) generalizat, a cărui valabilitate am testat-o într-un studiu anterior (Armanu, 2017). Acest test conţine şapte itemi cu răspunsuri dihotomice şi se bazează pe şapte elemente comune celor cinci adicţii studiate: incapacitatea de a înfrunta problemele vieţii (retragere), preocupare obsesivă (salienţă), lipsa controlului (recăderi), remuşcări (exemplu de item: „Te-ai simţit vreodată jenat/ă sau vinovat/ă din cauza acestui obicei?"), probleme generate de această adicţie (exemplu: „Ai lipsit/întârziat de la lucru sau de la şcoală din cauza acestui obicei?"), modificarea stării de spirit, ascundere (toleranţă). La prelucrarea datelor s-a folosit scorul total, un scor cuprins în intervalul 0-1 semnificând dependenţă absentă, unul între 2 şi 4 – dependenţă moderată – şi unul între 5 şi 7 – dependenţă severă (în practica terapeutică, adunarea a cel puţin doi itemi semnifică deja dovada dependenţei). Consistenţa internă a testului a fost determinată atât pentru testul general de măsurare a adicţiilor (α-Cornbach = 0,806), cât şi pentru fiecare adicţie în parte: de muncă (α-Cornbach = 0,781), de internet (α-Cornbach = 0,767), de alcool (α-Cornbach = 0,891), de fumat (α-Cornbach = 0,915), de jocuri de noroc (α-Cornbach = 0,813).

Scala de măsurare a inteligenţei de iertare. Chestionarul pe care l-am ales pentru a măsura această capacitate a fost testul conceput de Judith Belmont, cea care vorbeşte de capacitatea de a ierta în termeni de inteligenţă de iertare, din perspectiva unui psihoterapeut, deci a unui practician, oferind o modalitate rapidă, ca şi testul CAGE, de a stabili nivelul de inteligenţă de iertare a unei persoane. Chestionarul, prin cei zece itemi ai săi, pe o scală de la 1 la 10, are în vedere iertarea propriei persoane (exemplu de item: „Nu mă pot ierta pentru greşelile din trecut, alegeri şi eşecuri.") şi a celor care le-au greşit (exemplu: „Nu pot ierta pentru că nu vreau să scuz comportamentul greşit al acestora."). La prelucrarea datelor s-a folosit scorul total, un scor cuprins în intervalul 10-29 semnificând nivel ridicat de inteligenţă de iertare, unul între 30 şi 49 – nivel mediu de inteligenţă de iertare – şi unul între 50 şi 100 – nivel scăzut şi foarte scăzut de inteligenţă de iertare.

Testul a fost tradus şi verificat prin supunerea lui la analiza critică a cinci specialişti din domeniul psihologiei. Pentru şi mai multă siguranţă a utilizării acestui chestionar, am considerat necesar să utilizăm şi testul α-Cronbach care determină consistenţa internă sau corelaţia medie a itemilor chestionarului a cărui validitate o măsoară (Santos & Reynaldo, 1999). Calculând coeficientul α-Cronbach pentru inteligenţa de iertare am obţinut o valoare de 0,853, ceea ce a constituit un argument pentru folosirea acestui test în studiul nostru. De asemenea, am folosit metoda lui Rye *et al.* (2001), şi anume aceea de verificare a corelaţiei dintre testul de inteligenţă de iertare şi cel de experienţe spirituale zilnice, pentru determinarea validităţii testului de iertare, constatând că într-adevăr acestea corelează pozitiv în mod semnificativ ($r = 0,15$; $p < 0,01$).

Scala de măsurare a experienţei spirituale zilnice. În măsurarea modalităţii în care persoanele dependente se raportează la spiritualitate am utilizat Scala de măsurare a experienţei spirituale zilnice de tip Likert având 15 itemi, dintre care 14 itemi au o notare de la 1 la 6, iar cel de al 15-lea item („În general, cât de aproape simţiţi că sunteţi de Dumnezeu ? ") o notare de la 1 la 4. Instrumentul a fost construit de specialişti pentru a măsura experienţe subiective de viaţă spirituală a vieţii de zi cu zi, indiferent de cultura religioasă a persoanei care completează chestionarul. Această scală se referă la sentimentele şi senzaţiile experimentate de către o persoană, şi anume la sentimentul de evlavie (exemplu de item : „Cer ajutorul lui Dumnezeu în timpul activităţilor mele obişnuite"), de recunoştinţă (exemplu : „Sunt recunoscător pentru binecuvântarea pe care o primesc"), de dragoste plină de compasiune, de milă şi de dorinţa de a fi mai aproape de divinitate (Underwood, 2011). Valoarea lui α-Cronbach pentru acest test a fost de 0,88, iar la re-test de 0,92 (Underwood, 2002). Acest instrument de măsurare a gradului de spiritualitate a fost explicat în detaliu de către Underwood (2002) şi folosit în mai multe studii de către Underwood (2006), Einolf (2013) pentru stabilirea unei relaţii între această variabilă şi comportamentul prosocial, în timp ce Fetzer (2003) şi Monod *et al.* (2011) îi menţionează eficienţa în cercetările lor legate de sănătate.

Rezultate

Nivelul de dependenţă şi inteligenţa de iertare

Rezultatele (vezi tabelul 1) arată că persoanele care nu sunt dependente de muncă au un nivel de iertare semnificativ mai mic decât cei cu dependenţă moderată sau cu dependenţă severă de muncă ; persoanele care nu sunt dependente de alcool au un nivel de iertare semnificativ mai mic decât cei cu dependenţă moderată de alcool ; persoanele care nu sunt dependente de internet au un nivel de iertare semnificativ mai mic decât cei cu dependenţă moderată sau cu dependenţă severă de internet, iar cei cu dependenţă severă au un nivel de iertare semnificativ mai mare decât cei dependenţi moderat de internet. De asemenea, observăm că nivelul de iertare a persoanelor nu este diferit în mod semnificativ, indiferent de gradul lor de adicţie de fumat sau de jocuri de noroc.

Tabelul 1. *Nivelul de dependenţă în cazul celor cinci dependenţe în funcţie de gradul de inteligenţă de iertare*

Dependenţa	Gradul de dependenţă	Valoarea mediilor	Testul Anova		Compararea nivelurilor de dependenţă	Testul Tukey (valoarea lui *p*)
			p	*F*		
de muncă	severă (N = 62)	51,18	0,04	3,8	moderată-absentă	0,04
	moderată (N = 308)	48,77			severă-absentă	0,026
	absentă (N = 72)	43,19			severă-moderată	0,59
de alcool	severă (N = 3)	63	0,017	4,096	moderată-absentă	0,03
	moderată (N = 68)	52,98			severă-absentă	0,27
	absentă (N = 371)	47,2			severă-moderată	0,6

de internet	severă (N= 28)	59,53	0,0001	10,5	moderată-absentă	0,01
	moderată (N= 277)	49,20			severă-absentă	0,00005
	absentă (N= 137)	43,85			severă-moderată	0,008
de fumat	severă (N= 28)	47,76	0,09	2,41	–	–
	moderată (N= 82)	47,54				
	absentă (N= 332)	47,76				
de jocuri de noroc	severă (N= 3)	56,67	0,06	2,79	–	–
	moderată (N= 36)	54,44				
	absentă (N= 403)	47,57				

Nivelul de dependenţă şi inteligenţa de spiritualitate

Rezultatele (vezi tabelul 2) arată că persoanele care nu sunt dependente de muncă au un nivel de spiritualitate semnificativ mai mic decât cei cu dependenţă moderată sau cu dependenţă severă de muncă. Din acelaşi tabel se poate remarca faptul că persoanele care nu sunt dependente de fumat au un nivel de spiritualitate semnificativ mai mare decât cele care sunt dependente moderat de fumat. De asemenea, se poate observa că persoanele cu niveluri diferite de dependenţă de alcool nu au un nivel de spiritualitate semnificativ diferit. Nivelul de spiritualitate nu se diferenţiază semnificativ nici în cazul persoanelor cu niveluri diferite de dependenţă de internet şi nici în al celor cu niveluri diferite de dependenţă de jocuri de noroc ; sub rezerva că atât în cazul dependenţei severe de alcool, cât şi al dependenţei severe de jocuri de noroc numărul subiecţilor a fost prea mic (3) pentru a considera rezultatele relevante pentru acest segment din lotul de participanţi la studiu.

Tabelul 2. *Nivelul de iertare în cazul celor cinci dependenţe în funcţie de spiritualitatea experimentată zilnic*

Dependenţa	Gradul de dependenţă	Valoarea mediilor	Testul Anova		Compararea nivelurilor de dependenţă	Testul Tukey (valoarea lui *p*)
			p	*F*		
de muncă	severă (N= 62)	52,08	0,02	3,62	moderată-absentă	0,04
	moderată (N= 308)	50,178			severă-absentă	0,04
	absentă (N= 72)	44,03			severă-moderată	0,75
de alcool	severă (N= 3)	45,67	0,16	1,8	–	–
	moderată (N= 68)	45,42				
	absentă (N= 371)	45,67				

de internet	severă (N = 28)	49,46	0,29	1,24	–	–
	moderată (N = 277)	48,38				
	absentă (N = 137)	51,58				
de fumat	severă (N = 28)	45,07	0,00001	9,34	moderată-absentă	0,0001
	moderată (N = 82)	41,93			severă-absentă	0,18
	absentă (N = 332)	51,66			severă-moderată	0,73
de jocuri de noroc	severă (N = 3)	46,67	0,93	0,68	–	–
	moderată (N = 36)	48,61				
	absentă (N = 403)	49,53				

Itemul din cadrul Scalei de măsurare a experienţei spirituale zilnice: „În general, cât de aproape simţiţi că sunteţi de Dumnezeu?" a fost considerat separat, aşa cum indică autorii scalei. Astfel, conform rezultatelor (vezi tabelul 3), putem afirma că persoanele care nu sunt dependente de muncă se simt în mod semnificativ mai puţin apropiate de Dumnezeu decât cele care sunt dependente în mod sever de muncă. De asemenea, observăm că persoanele care sunt dependente sever de alcool se simt în mod semnificativ mai puţin apropiate de Dumnezeu decât cele care sunt dependente moderat sau nu sunt dependente deloc, cu rezerva că numărul subiecţilor din categoria dependenţilor sever de alcool a fost foarte mic. Iar în ceea ce priveşte persoanele care sunt dependente de tutun, acestea se pare că se simt în mod semnificativ mai puţin apropiate de Dumnezeu decât cele care nu sunt dependente de fumat. În cazul diferitelor grade de dependenţă de internet şi de jocuri de noroc nu se observă diferenţe semnificative în ceea ce priveşte sentimentul de apropiere de Dumnezeu.

Tabelul 3. *Nivelul de dependenţă în cazul celor cinci dependenţe în funcţie de gradul de apropiere faţă de Dumnezeu resimţit de o persoană*

Dependenţa	Gradul de dependenţă	Valoarea mediilor	Testul Anova		Compararea nivelurilor de dependenţă	Testul Tukey (valoarea lui *p*)
			p	*F*		
de muncă	absentă	2,11	0,02	3,80	moderată-absentă	0,061
	moderată	2,40			severă-absentă	0,023
	severă	2,55			severă-moderată	0,489
de internet	absentă	2,47	0,26	1,34	–	–
	moderată	2,33				
	severă	2,21				
de alcool	absentă	2,42	0,017	4,07	moderată-absentă	0,743
	moderată	2,10			severă-absentă	0,003
	severă	1,67			severă-moderată	0,026

de fumat	absentă	2,46	0,0009	7,11	moderată-absentă	0,0008
	moderată	2,04			severă-absentă	0,369
	severă	2,21			severă-moderată	0,670
de jocuri de noroc	absentă	2,37	0,85	0,17	–	–
	moderată	2,34				
	severă	2,67				

Relaţia dintre nivelul de dependenţă în funcţie de gen

Conform rezultatelor (vezi tabelul 4), putem afirma că există un număr semnificativ mai mare de subiecţi de gen masculin decât de gen feminin care prezintă dependenţă sau dependenţă severă raportat la cei care nu prezintă dependenţă în cazul dependenţei de muncă, internet, alcool şi jocuri de noroc.

Tabelul 4. *Numărul de subiecţi cu dependenţă şi cu dependenţă severă raportat la numărul de subiecţi fără dependenţă, în funcţie de gen*

Gen	Nr. de subiecţi cu dependenţă şi cu dependenţă severă raportat la nr. de subiecţi fără dependenţă				
	de muncă	de internet	de alcool	de fumat	de jocuri de noroc
feminin	8,6	1,56	0,07	0,3	0,00
masculin	38,7	2,74	0,26	0,34	0,16
valoarea lui *p*, conform *testului Fisher*	0,000001	0,009	0,000001	0,59	0,000001

Discuţii şi concluzii

Studiul de faţă a avut ca obiectiv principal stabilirea diferenţelor dintre nivelul de adicţie de muncă, internet, alcool, tutun, jocuri de noroc şi nivelul de iertare sau de spiritualitate experimentate zilnic.

Rezultatele au arătat că persoanele cu dependenţă moderată sau cu dependenţă severă de muncă sunt mai iertătoare decât cele care nu au o astfel de dependenţă, iar acest fapt s-ar explica prin aceea că, de obicei, persoanele dependente de muncă sunt apreciate social şi, prin urmare, sunt cele care obţin satisfacţie din munca lor, aşadar ar corespunde mai mult profilului de persoane care iartă, pentru că ele sunt acelea care se consideră valoroase (Eaton *et al.*, 2006). De asemenea, este posibil ca aceste persoane să fie agreabile, extravertite şi empatice (Berry *et al.*, 2001, 2005) şi, prin urmare, mai iertătoare, tocmai datorită succesului lor în muncă, însă această explicaţie ar trebui verificată printr-un alt studiu comparativ, care să verifice relaţia dintre nivelul de adicţie de muncă şi aceste trăsături de personalitate. În ceea ce priveşte nivelul de spiritualitate, se observă că acesta creşte odată cu nivelul de dependenţă de muncă, fapt datorat, credem noi, aprecierii pe care o are munca în spiritualitate.

Cunoscând faptul că persoanele dependente de alcool sunt acelea care au un nivel mai mare de agresivitate, ostilitate, gânduri potrivnice (Berry *et al.*, 2005) şi narcisism (Exline *et al.*, 2004), intuiţia noastră a fost că aceste persoane vor fi mai puţin iertătoare, însă, având în vedere că rezultatele noastre au arătat că situaţia este exact invers, putem crede

că există şi alţi factori care contribuie la nivelul de iertare a unei persoane cu un anumit nivel de dependenţă de alcool. Astfel, poate fi vorba despre fenomenul pe care îl aminteşte Rye (2001) în cercetarea sa, şi anume legătura semnificativă între Scala de iertare şi dorinţa de a fi dezirabil social, căci este cunoscut faptul că a ierta este un lucru privit pozitiv de către societate, iar o persoană care consumă alcool îşi doreşte foarte mult să fie acceptată de ceilalţi. O a doua explicaţie ar fi că persoanele dependente de alcool nu răspund aşa cum ar proceda cu adevărat, ci cum şi-ar dori să fie (conform eului ideal). Cum menţionează şi McCullough, Hoyt şi Rachal (2000), scalele care raportează datele oferite doar de persoana însăşi sunt supuse subiectivităţii, ei propunând şi o scală pe care s-o completeze şi o altă persoană despre persoana vizată. Un al treilea motiv poate fi şi acela că, ştiindu-se cu această adicţie, o adicţie oficial blamată, îşi doresc să fie şi ei iertaţi şi de aceea se arată mai iertători.

Deşi datele nu dovedesc o diferenţă semnificativă între nivelul de spiritualitate a persoanelor dependente de alcool şi a celor fără această dependenţă, putem totuşi sesiza o medie mai mare pentru spiritualitate a celor fără această dependenţă. Acest fapt este în concordanţă cu datele relatate de Polcin şi Zemore (2004) sau de Zemore şi Kaskutas (2004), care au observat că persoanele din cadrul grupului Alcoolicii Anonimi care au reuşit să aibă o abstinenţă mai îndelungată erau cele care raportau un nivel de spiritualitate mai mare.

Nivelul de iertare creşte odată cu nivelul de dependenţă de internet şi aceasta probabil pentru că o parte dintre persoanele dependente de internet sunt de fapt dependente de site-uri pornografice şi atunci ele probabil se simt vinovate şi e forma lor de a spune că şi ele îşi doresc să fie iertate. Studiul nostru nu a făcut distincţie între dependenţa de internet în general şi alte situaţii particulare şi este o limită a lui care ar putea fi remediată într-un studiu ulterior. În schimb, deşi nu apar diferenţe semnificative, se observă că nivelul inteligenţei spirituale zilnice scade odată cu creşterea dependenţei de internet, ceea ce presupune că spiritualitatea ar putea constitui un potenţial remediu terapeutic în vindecarea adicţiei de internet, ca şi în cazul adicţiei de alcool, discutată anterior.

Nivelul de adicţie de fumat al unei persoane nu diferenţiază în ceea ce priveşte nivelul inteligenţei iertării, în schimb fumătorii se pare că au un nivel de spiritualitate semnificativ mai mic decât nefumătorii. Am putea deci considera că această diferenţă s-ar reduce dacă persoanele care fumează ar urma o terapie spirituală de tipul celor 12 paşi din cadrul grupului terapeutic Alcoolicii Anonimi.

În cazul celor cu o diferenţă în nivelul de adicţie de jocuri de noroc, nu se observă una semnificativă nici în ceea ce priveşte nivelul de inteligenţă de iertare, nici în cel al spiritualităţii. Un motiv ar putea fi şi faptul că numărul subiecţilor dependenţi moderat sau dependenţi sever de jocuri de noroc a fost prea mic pentru a obţine rezultate relevante. Limita aceasta a studiului ar putea fi rezolvată prin aplicarea de chestionare într-un alt mediu studenţesc, poate la Politehnică sau într-un spaţiu de Pariuri sportive din preajma unui campus studenţesc.

Persoanele care nu sunt dependente de muncă se simt în mod semnificativ mai puţin apropiate de Dumnezeu decât cele care sunt dependente în mod sever de muncă, poate pentru că, aşa cum definesc Spence şi Robbins (1992, p. 162) dependentul de muncă – „o persoană care este profund implicată în muncă, care se simte atrasă sau obligată să muncească din motive de presiune interioară şi nu se bucură de muncă” –, acesta este o persoană care munceşte respectând o poruncă şi care probabil consideră că, odată împlinită această poruncă, a obţinut un loc mai aproape de cel care i-a cerut aceasta.

Iar în ceea ce priveşte persoanele care sunt dependente de alcool sau de tutun, dacă acestea se simt în mod semnificativ mai puţin apropiate de Dumnezeu decât cele care nu

sunt dependente de alcool sau fumat, aceasta se datorează faptului că adicţiile „mai vechi" sunt de obicei respinse ca fiind „păcate", persoanele respective trăind probabil un sentiment de îndepărtare de Dumnezeu, de respingere afectivă, tocmai din acest motiv. De aceea ar fi interesant de făcut un studiu în care să se vadă diferenţa dintre nivelul de adicţie şi nivelul de iubire resimţite de o persoană.

Se pare că persoanele de gen masculin înregistrează scoruri semnificativ mai mari la dependenţele de muncă, internet, alcool şi jocuri de noroc, confirmând studiile pe alte populaţii care privesc toate aceste dependenţe: de muncă (Doerfler & Kammer, 1996), internet (Ko *et al.*, 2005), alcool (Van den Bree *et al.*, 1998) sau jocuri de noroc (King *et al.*, 2016). Interesant de observat este şi faptul că, din 442 de persoane participante la studiu, doar 23 de participanţi (5,2%) nu au niciuna din cele cinci adicţii prezentate şi chiar şi aceştia este posibil să prezinte o altă adicţie sau co-dependenţă.

În concluzie, putem spune că într-adevăr iertarea are potenţialul de a repara eventualele răni sau transgresiuni care apar în interacţiunea socială (McCullough, 2000), însă, dacă această iertare este doar la nivel declarativ, şi nu profund, cu motivaţii spirituale, ea nu pare să aibă un rol curativ. De aceea, considerăm că ar fi interesant de întreprins un studiu care să conţină şi itemi care să combine inteligenţa de iertare cu cea spirituală care să chestioneze măsura în care oamenii se simt iertaţi de către Dumnezeu pentru propriile greşeli sau măsura în care ei consideră că Dumnezeu îi iartă pe cei care le-au greşit lor. De asemenea, putem afirma că spiritualitatea constituie un potenţial remediu terapeutic în vindecarea adicţiilor pe care le-am prezentat în această lucrare, fapt care este deja aplicat în cei 12 paşi parcurşi în grupurile de A.A. şi care ar putea fi extinşi cu succes şi la alte adicţii. Prin urmare, atât iertarea, cât şi spiritualitatea se pot constitui în reale modalităţi de vindecare printr-o exersare zilnică şi cât mai profundă a lor.

Addictions and their relationship with forgiveness intelligence and with daily spiritual experiences

Abstract: The level of forgiveness intelligence (Belmont, 2009) and that of daily spiritual experience (Underwood, 2002) were compared on a sample of 442 participants, students at five different faculties, regarding different levels of internet, work, alcohol, tobacco and gaming addictions (Leon-Armanu, 2017), concluding that the persons who are not addicted to work, alcohol, or internet have a significantly lower level of forgiveness than those who are addicted; and people's level of forgiveness is not significantly different regardless of their level of tobacco or gaming addiction. Workaholic persons are significantly more inclined towards spirituality than those who are not work addicted and those who are tobacco addicted are significantly less inclined towards spirituality; and the spirituality level does not differentiate significantly for the persons who have different levels of alcohol, internet and gaming addiction. There is a significantly bigger number of male participants compared to the female ones who are addicted to work, internet, alcohol and gaming. The results show the therapeutical potential of forgiveness and spirituality in healing the addictions when these are exercised consciously and profoundly.

Keywords: addictions, forgiveness intelligence, daily spiritual experiences

Les addictions et leur relation avec l'intelligence du pardon et avec les expériences spirituelles au quotidien

Résumé : Le niveau d'intelligence du pardon (Belmont, 2009) et l'expérience spirituelle quotidienne (Underwood, 2002) ont été comparés sur un échantillon de 442 participants, étudiants de cinq facultés différentes en fonction des niveaux de dépendance à l'Internet, au travail, à l'alcool, au tabac, aux jeux de hasard et d'argent (Leon-Armanu, 2017) en observant que les personnes qui ne sont pas des bourreaux de travail, dépendants à l'alcool ou de l'internet ont un niveau de pardon significativement inférieur à celui des personnes dépendantes ; et le niveau du pardon des personnes n'est pas significativement différent, quel que soit leur niveau de dépendance au tabac ou aux jeux. Les personnes dépendantes au travail ont un penchant pour la spiritualité beaucoup plus fort que celles qui ne sont pas dépendantes et celles qui sont dépendantes au tabac sont beaucoup moins orientées spirituellement ; et le niveau de la spiritualité n'est pas significativement différent pour les personnes ayant des niveaux différents de dépendance à l'alcool, à l'Internet et aux jeux. Il y a un nombre significativement plus élevé de participants mâles que femelles dépendantes au travail, à l'Internet, à l'alcool et aux jeux. Les résultats de l'étude montrent le potentiel thérapeutique du pardon et de la spiritualité dans la guérison de l'addiction quand ils sont pratiqués consciemment et profondément.

Mots-clés : addiction, l'intelligence du pardon, les expériences spirituelles quotidiennes

Bibliografie

Belmont, J.A. (2009). 103 Group Activities and TIPS (Treatment Ideas & Practical Strategies). *PESI Publishing & Media*.

Berry, J.W., Worthington, E.L., O'Connor, L.E., Parrott, L., Wade, N.G. (2005). Forgivingness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of personality*, 73(1), 183-226.

Davis, K.L., Panksepp, J., Normansell, L. (2003). The affective neuroscience personality scales : Normative data and implications. *Neuropsychoanalysis*, 5(1), 57-69.

Davis, D.E., Worthington Jr, E.L., Hook, J.N., Van Tongeren, D.R., Green, J.D., Jennings II, D.J. (2009). Relational spirituality and the development of the Similarity of the Offender's Spirituality Scale. *Psychology of Religion and Spirituality*, 1(4), 249.

Doerfler, M.C., Kammer, P.P. (1986). Workaholism, sex, and sex role stereotyping among female professionals. *Sex Roles*, 14(9-10), 551-560.

Eaton, J., Struthers, C.W., Santelli, A.G. (2006). Dispositional and state forgiveness : The role of self-esteem, need for structure, and narcissism. *Personality and Individual Differences*, 41(2), 371-380.

Einolf, C.J. (2013). Daily spiritual experiences and prosocial behavior. *Social Indicators Research*, 110(1), 71-87.

Ewing, J.A. (1984). Detecting alcoholism : the CAGE questionnaire. *Jama*, 252(14), 1905-1907.

Exline, J.J., Baumeister, R.F., Bushman, B.J., Campbell, W.K., Finkel, E.J. (2004). Too proud to let go : narcissistic entitlement as a barrier to forgiveness. *Journal of personality and social psychology*, 87(6), 894.

Fetzer, I. (2003). *Multidimensional measurement of religiousness/spirituality for use in health research : A report of the Fetzer Institute/National Institute on Aging Working Group*. Kalamazoo, MI : John E. Fetzer Institute.

Fitzgibbons, R.P. (1986). The cognitive and emotive uses of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy : Theory, Research, Practice, Training*, 23(4), 629.

Goodman, A. (1990). Addiction : definition and implications. *British journal of addiction*, 85(11), 1403-1408.

Goldman, D., Oroszi, G., Ducci, F. (2005). The genetics of addictions : uncovering the genes. *Nature Reviews Genetics*, 6(7), 521-532.

Grodzicki, J., Galanter, M. (2006). Spirituality and addiction. *Substance abuse*, 26(2), 1-4.

Jarusiewicz, B. (2000). Spirituality and addiction : Relationship to recovery and relapse. *Alcoholism Treatment Quarterly*, 18(4), 99-109.

King, D.L., Delfabbro, P.H., Griffiths, M.D. (2013). Video game addiction. *Principles of Addiction : Comprehensive Addictive Behaviors and Disorders*, 1, 819-827.

Ko, C.H., Yen, J.Y., Chen, C.C., Chen, S.H., Yen, C.F. (2005). Gender differences and related factors affecting online gaming addiction among Taiwanese adolescents. *The Journal of nervous and mental disease*, 193(4), 273-277.

Kwon, S.Y. (2001). Codependence and interdependence : Cross-cultural reappraisal of boundaries and relationality. *Pastoral Psychology*, 50(1), 39-52.

Leon-Armanu, N. (2017). Construirea unui instrument general de măsurare a adicţiilor. *Annals of the Al. I. Cuza University, Psychology Series*, 26 (1).

Leknes, S., Tracey, I. (2008). A common neurobiology for pain and pleasure. *Nature Reviews Neuroscience*, 9(4), 314-320.

Leshner, A.I. (1997). Addiction is a brain disease, and it matters. *Science*, 278(5335), 45-47.

Marlatt, G.A., Baer, J.S., Donovan, D.M., Kivlahan, D.R. (1988). Addictive behaviors : Etiology and treatment. *Annual review of psychology*, 39(1), 223-252.

Mauritzen, J. (1988). Pastoral care for the dying and bereaved. *Death studies*, 12(2), 111-122.

McCullough, M.E. (2000). Forgiveness as human strength : Theory, measurement, and links to well-being. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19(1), 43-55.

McCullough, M.E., Hoyt, W.T., Rachal, K.C. (2000). What we know (and need to know) about assessing forgiveness constructs. *Forgiveness : Theory, research, and practice*, 65-88.

Monod, S., Brennan, M., Rochat, E., Martin, E., Rochat, S., Büla, C.J. (2011). Instruments measuring spirituality in clinical research : a systematic review. *Journal of General Internal Medicine*, 26(11), 1345-1357.

Nestler, E.J. (2005). Is there a common molecular pathway for addiction ? . *Nature neuroscience*, 8(11), 1445-1449.

North, J. (1987). Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy*, 62(242), 499-508.

Phillips, L.J., Osborne, J.W. (1989). Cancer Patients' Experiences of Forgiveness Therapy. *Canadian Journal of Counselling*, 23(3), 236-51.

Polcin, D.L., Zemore, S. (2004). Psychiatric severity and spirituality, helping, and participation in alcoholics anonymous during recovery. *The American journal of drug and alcohol abuse*, 30(3), 577-592.

Rotaru, M., Cărăuşu, G. (2013). Codependenţa în alcooldependenţă. *Analele Ştiinţifice ale USMF „N. Testemiţanu"*, 3, 14, 697-704.

Rye, M.S., Loiacono, D.M., Folck, C.D., Olszewski, B.T., Heim, T.A., Madia, B.P. (2001). Evaluation of the psychometric properties of two forgiveness scales. *Current Psychology*, 20(3), 260-277.

Santos, J.R.A. (1999). Cronbach's alpha : A tool for assessing the reliability of scales. *Journal of extension*, 37(2), 1-5.

Soeken, K.L., Carson, V.J. (1987). Responding to the spiritual needs of the chronically ill. *The Nursing Clinics of North America*, 22(3), 603-611.

Spence, J.T., Robbins, A.S. (1992). Workaholism : Definition, measurement, and preliminary results. *Journal of personality assessment*, 58(1), 160-178.

Underwood, L.G., Teresi, J.A. (2002). The daily spiritual experience scale : Development, theoretical description, reliability, exploratory factor analysis, and preliminary construct validity using health-related data. *Annals of Behavioral Medicine*, 24(1), 22-33.

Underwood, L.G. (2006). Ordinary spiritual experience : Qualitative research, interpretive guidelines, and population distribution for the Daily Spiritual Experience Scale. *Archive for the Psychology of Religion*, 28(1), 181-218.

Underwood, L.G. (2011). The daily spiritual experience scale : overview and results. *Religions*, 2(1), 29-50.

Van den Bree, M.B., Johnson, E.O., Neale, M.C., Pickens, R.W. (1998). Genetic and environmental influences on drug use and abuse/dependence in male and female twins. *Drug and alcohol dependence*, 52(3), 231-241.

Vaughan, F. (1991). Spiritual issues in psychotherapy. *The Journal of Transpersonal Psychology*, 23(2), 105, 23, 105-119.

Vaughan, F. (2002). What is spiritual intelligence ? . *Journal of humanistic psychology*, 42(2), 16-33.

Volkow, N.D., Wang, G.J., Fowler, J.S., Tomasi, D., Telang, F., Baler, R. (2010). Addiction : decreased reward sensitivity and increased expectation sensitivity conspire to overwhelm the brain's control circuit. *Bioessays*, 32(9), 748-755.

Zemore, S.E., Kaskutas, L.A. (2004). Helping, spirituality and Alcoholics Anonymous in recovery. *Journal of studies on alcohol*, 65(3), 383-391.

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 57-69

Mihai Curelaru[1], *Dorin Nastas*[2], *Ştefan Boncu*[3], *Octavian Onici*[4]

O perspectivă psihologică asupra justiţiei restaurative

Rezumat : În acest articol ne-am propus o analiză din perspectivă psihologică atât a conceptului de justiţie restaurativă, cât şi a aplicabilităţii sale în restabilirea dreptăţii sociale. Pentru început, am arătat originea acestei abordări şi am discutat despre definirea ei. Am analizat apoi diferenţele dintre justiţia restaurativă şi cea retributivă. S-au trecut în revistă, de asemenea, rezultatele unor cercetări care evidenţiază diferenţele interindividuale din perspectiva unor variabile demografice, sociale şi psihologice, în ceea ce priveşte opţiunea restaurativă. În final, sunt evaluate efectele psihologice pozitive rezultate din soluţionarea restaurativă a transgresiunilor, atât prin evaluarea statistică a riscului de recidivă, cât şi prin cercetările întreprinse în domeniul psihologiei judiciare.

Cuvinte-cheie : justiţie restaurativă, justiţie retributivă, transgresiune, victimă, recidivă

Ideea justiţiei restaurative

Justiţia restaurativă reprezintă o perspectivă teoretică, dar şi o practică considerată ca fiind mai adecvată, mai constructivă şi progresivă faţă de variantele tradiţionale de răspuns la transgresarea legilor şi normelor sociale. Sistemul judiciar tradiţional, prin procedurile sale, se concentrează pe infractori. El urmăreşte identificarea acestora, prinderea lor, instrumentarea dosarului şi aducerea făptuitorilor în instanţă. Apoi îi acuză, le stabileşte vinovăţia, le dă pedeapsa şi urmăreşte punerea în aplicare a acesteia. Howard Zehr (1990) sintetizează astfel modul de operare al justiţiei tradiţionale : vina trebuie rezolvată, vinovaţii trebuie să primească ceea ce merită, adică o suferinţă pe măsura greşelii comise. Acest demers, potrivit promotorilor justiţiei restaurative, nu este eficient în cele mai multe cazuri, deoarece recidiva este frecventă, abaterea următoare este adesea mai gravă, perioada petrecută în izolare alienează persoana respectivă, iar contactul cu mediul carceral izolează, marginalizează şi degradează mai degrabă decât recuperează. De asemenea, în sistemul judiciar tradiţional

1. Facultatea de Psihologie şi Ştiinţe ale Educaţiei, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail : mihai.curelaru@uaic.ro.
2. Facultatea de Psihologie şi Ştiinţe ale Educaţiei, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail : nastas.dorin.iasi.university@gmail.com.
3. Facultatea de Psihologie şi Ştiinţe ale Educaţiei, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail : boncu@uaic.ro.
4. Facultatea de Psihologie şi Ştiinţe ale Educaţiei, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail : onici.octavian@gmail.com.

victimele sunt, în general, ignorate. Ele nu trăiesc o satisfacţie reală după pedepsirea transgresorului. De obicei, de suferinţa lor nu se ocupă nimeni, emoţiile negative (furia, ruşinea) persistă, iar trauma produsă de făptuitor are consecinţe îndelungate. Nu se instalează decât rar iertarea, nu are loc reconcilierea, iar comunitatea însăşi rămâne blocată în suferinţă deoarece prejudiciul adus valorilor comune, ordinii sociale şi echilibrului relaţional nu este recuperat în niciun fel. Aşadar, limita majoră a justiţiei retributive promovată de sistemul judiciar clasic este ignorarea impactului transgresiunii asupra victimei şi a comunităţii.

Dimpotrivă, remarcabil din perspectiva justiţiei restaurative rămâne faptul că atât victimele, cât şi cei care se fac vinovaţi faţă de acestea nu sunt pioni pasivi care lasă rezolvarea problemei lor în mâinile altora, ci adoptă un statut activ. Într-un mediu care oferă siguranţă şi încredere (Umbreit *et al.*, 2007), ei se pot întâlni şi, prin intermediul unui facilitator, pot participa activ la discutarea situaţiei şi luarea deciziilor. Formatul întâlnirilor permite nu numai dezbaterea, înţelegerea şi aprofundarea evenimentului care a declanşat criza, ci şi exprimarea emoţiilor. Întâlnirile de acest tip permit participarea membrilor comunităţii, discuţii cu familiile acestora şi, în general, un cadru mai larg, mai complex şi cuprinzător, de rezolvare a problemelor.

Potrivit mai multor autori, Albert Eglash (1977) este primul care tratează sistematic, pe larg, despre justiţia restaurativă în raport cu alte două forme de justiţie, şi anume cea retributivă şi cea distributivă. În deceniul următor, ideea a fost preluată şi popularizată de mai mulţi activişti din domeniu, în special de către Howard Zehr (1985), Mark Umbreit (1985) şi Tony Marshall (1985) (*apud* Braithwaite, 1999, 2002). În paralel s-au dezvoltat şi formele practice prin care s-au aplicat principiile justiţiei restaurative, s-au propus şi adoptat modificări legislaţiilor din ţările vestice şi s-a dus o muncă susţinută de sensibilizare a decidenţilor politici sau din justiţie şi chiar de educare a publicului larg. Canada, SUA, Marea Britanie, Australia şi Noua Zeelandă au fost printre primele ţări care au realizat demersuri oficiale în acest sens.

Se consideră că primele încercări de aplicare a justiţiei restaurative au avut loc în anii ’60, însă nu există un acord cert între specialişti în ceea ce priveşte localizarea istorică a originii acestei mişcări. Pentru unii cercetători evenimentul care a declanşat practicile restaurative poate fi localizat cu precizie în anul 1974, în localitatea Elmira, statul Ontario, Canada (McCold, 2006 ; Van Ness şi Strong, 2015). Atunci, casele şi maşinile a 22 de persoane au fost vandalizate de doi tineri care consumaseră droguri. Cei doi şi-au recunoscut fapta, dar în timpul întocmirii raportului către judecător ofiţerul însărcinat cu ancheta, Mark Yantzi, a avut o discuţie cu un voluntar menonit, împreună cu care a admis că închisoarea nu va fi o rezolvare adecvată pentru tinerii respectivi. După aceştia, mai util ar fi fost ca tinerii să se întâlnească cu victimele, să discute asupra a ceea ce s-a întâmplat, să-şi ceară scuze şi să plătească despăgubirea. Judecătorul a admis procedura şi rezultatele întâlnirii au fost pozitive. Doi ani mai târziu, ofiţerul care a mediat conflictul a înfiinţat o organizaţie nonprofit care să ofere şi să promoveze aceste întâlniri (Van Ness şi Strong, 2015). Conducerea bisericii menonite a fost cea care a popularizat ulterior principiile justiţiei restaurative, astfel încât, în anii următori, aplicarea acestora se extinde din ce în ce mai mult în Canada şi SUA. Unele practici restaurative pot fi localizate, ca origine, chiar mai devreme. În 1969, *The Institute for Mediation and Conflict* (SUA) a primit o finanţare semnificativă de la Fundaţia Ford pentru a propune o reformă în justiţia americană. Activităţile s-au axat în special pe medierea conflictelor interpersonale, a conflictelor de muncă şi a celor comunitare[1]. Este adevărat că, dacă alegem un moment istoric ca acesta pentru a fixa cu precizie originea practicilor justiţiei restaurative,

1. A se vedea pentru detalii site-ul institutului : http : //www.njapf.com/imcr-redo/about-us-2/.

neglijăm de fapt un set de alte practici, poate mai puţin restaurative, dar totuşi existente cu mult înainte, cum ar fi arbitrajul, restituirea financiară, compensaţia acordată victimei, comisiile locale sau comunitare de soluţionare a conflictelor etc. (McCold, 2006).

Ce înseamnă justiţie restaurativă ?

Din cauza eterogenităţii şi complexităţii conceptului, este greu de formulat o definiţie satisfăcătoare a justiţiei restaurative. Practic, aşa cum rezultă din ceea ce s-a scris pe această temă, nu există un consens definiţional până la ora actuală. În cele mai multe cazuri, justiţia restaurativă este definită mai degrabă ca alternativă la alte tipuri de justiţie (Braithwaite, 2002), fiind tratată în special în opoziţie cu justiţia convenţională, retributivă. Astfel, există tendinţa în literatura de specialitate, juridică în cea mai mare parte, să se opună procedurile procesuale ale tribunalelor diverselor modalităţi de rezolvare alternativă, cum ar fi medierea, compensarea victimelor, reconcilierea prin comisii, înţelegerea părţilor prin retragerea plângerilor etc. Aşa cum vom vedea când vom discuta caracteristicile demersului restaurativ, unii dintre autorii consideraţi „părinţi fondatori", cum ar fi Howard Zehr, de exemplu, aşază în contrast cele două forme de justiţie, restaurativă şi retributivă (Zehr, 1990).

Sunt însă câteva limite mari ale abordării de acest tip. Prima ar fi că între ele nu există o opoziţie reală (Daly, 2002), o dovadă fiind funcţionarea mai degrabă complementară a lor. Nu există, în acest sens, un continuum care la un pol să aibă abordarea retributivă, iar la celălalt pe cea restaurativă. Ideea soluţiei complementare şi/sau alternative este subliniată de Wright (1991), unul dintre susţinătorii justiţiei restaurative, care consideră că esenţial este să nu se adauge la răul deja provocat (fapta comisă) alte prejudicii rezultate din modul în care se impune soluţionarea (procedura retributivă), ci să se facă cât mai mult posibil pentru a restabili dreptatea. Justiţia restaurativă nu exclude tragerea la răspundere şi acoperirea daunei, ci susţine ca acestea să fie, mai bine, rezultante ale evoluţiei unui proces în care se respectă interesele şi sentimentele atât ale victimei, cât şi ale transgresorului. Ambele tipuri de justiţie urmăresc restabilirea dreptăţii, dar mijloacele şi efectele diferă.

Altă diferenţă ar consta în faptul că sfera justiţiei restaurative poate fi extinsă şi la alte situaţii de viaţă care implică transgresiuni, dar care nu intră în domeniul justiţiei tradiţionale. În acest sens, Cohen (2016) consideră că există trei paliere sociale la care se pot aplica principiile restaurative după transgresiune : nivelul mic sau al diadelor (*micro-level*), nivelul mediu sau al triadelor (*meso-level*) şi nivelul mare, cel societal, etnic, naţional (*macro-level*). Primul ar corespunde interacţiunilor sociale interpersonale, precum şi celor de cuplu. De exemplu, încălcarea aşteptărilor, a regulilor de politeţe, a distanţei personale, a normelor de comportament în spaţiul public reprezintă situaţii în care se produce o transgresiune şi care necesită o rezolvare. Aceasta poate fi punitivă (retributivă), aşa cum se întâmplă frecvent, dar poate urma şi o cale restaurativă, atunci când intervine discuţia despre consecinţele actului, prezentarea scuzelor şi iertare. La nivelul de mijloc sunt incluse transgresiunile care au loc în familii, în grupurile mici, cum ar fi echipele de muncă, şi în comunitate. Rezolvarea presupune implicarea nu numai a părţilor afectate direct, ci şi a altor membri ai comunităţii. Ultimul nivel este cel societal în care sunt implicate în transgresiune etnii, naţiuni, minorităţi religioase etc. Injustiţia ia forma unor „nedreptăţi istorice", exprimate prin oprimarea unui popor de către altul, ocuparea unor teritorii, provocarea unui război de cucerire, nerecunoaşterea unor drepturi privind utilizarea limbii sau a tradiţiilor proprii. La toate cele trei niveluri, dar mai ales la nivelul mic, întâlnim situaţii în care procedurile restaurative pot fi puse la lucru, rezolvarea fiind de competenţa

acestei forme de justiţie. Nu sunt toate însă şi de competenţa justiţiei retributive. Sfera de cuprindere a acesteia din urmă este aşadar mult mai restrânsă.

Într-o definire minimală (Daly, 2002), justiţia restaurativă reprezintă o abordare care se bazează pe ideea îndreptării (reparării) prejudiciului provocat şi se realizează prin intermediul unei cooperări a tuturor părţilor interesate (Van Ness şi Strong, 2015). Pentru Paul McCold, în aceeaşi notă minimalistă, justiţia restaurativă este un proces în care toate părţile implicate într-un anumit prejudiciu se reunesc pentru a rezolva, printr-o abordare colectivă, consecinţele actului şi implicaţiile acestuia pentru viitor (McCold, 2006).

Şi alte definiţii au în centru ideea de dialog sau întâlnire între părţi, într-un cadru organizat. Însă, aşa cum vom vedea, există limite şi ale acestei definiri, deoarece unele proceduri considerate restaurative de unii autori nu intră sub această „umbrelă" teoretică. Este cazul, printre altele, al muncii în folosul comunităţii.

Principii şi fundamente

Aşa cum am arătat până acum, conceptul este complex din mai multe perspective şi nu orice alternativă la intervenţiile tradiţionale poate fi considerată drept act de justiţie restaurativă. Johnstone şi Van Ness (2007) consideră că sunt necesare câteva condiţii pentru ca demersul să fie acceptat ca atare. În primul rând este necesar ca toată intervenţia să se constituie într-un proces „relativ informal" care implică nu numai victimele, ci şi pe cei vinovaţi de comiterea nedreptăţii faţă de acestea (autorii transgresiunii, ai ofensei sau ai prejudiciului), precum şi persoanele aflate în relaţie cu ei şi cu situaţia creată. Ideea de bază este de a se purta discuţii despre ceea ce s-a întâmplat, despre răul comis, despre cauzele şi efectele sale, precum şi despre modul în care acesta poate fi îndreptat şi prevenit pe viitor. În acest sens, victimele sunt împuternicite să discute problema lor, să propună soluţii şi să negocieze rezolvarea prejudiciului. Apoi, rezolvarea situaţiei este orientată spre reintegrarea socială şi comunitară a celui care a comis fapta, mai degrabă decât pe stigmatizarea şi pedepsirea lui. Constrângerea şi violenţa sunt evitate, se urmăresc integrarea, şi nu excluderea, acceptarea, şi nu respingerea. De asemenea, în cadrul justiţiei restaurative, suportul victimelor şi vindecarea sunt prioritare (Liebmann, 2007). Una dintre cele mai importante nemulţumiri faţă de sistemul tradiţional judiciar este aceea că, de regulă, justiţia punitivă convenţională ignoră nevoile, situaţia şi efectele transgresiunii asupra victimelor (Zehr, 1990).

Asumarea responsabilităţii de către cei care au greşit este iarăşi o teză de bază a justiţiei restaurative (Liebmann, 2007). Discuţiile dintre părţi au scopul de a conştientiza gravitatea faptei, de a admite necesitatea reparaţiei faţă de victimă şi de a înţelege ce i s-a întâmplat acesteia. Deşi, aşa cum am văzut mai sus, distincţiile dintre cele două tipuri de justiţie sunt mai multe, ideea centrală este aceea că justiţia retributivă se focalizează predominant pe cel care a comis transgresiunea, precum şi pe pedeapsa pe care o merită, în timp ce justiţia restaurativă se axează mai degrabă pe restabilirea relaţiei dintre victimă şi ofensator (Cohen, 2016).

După Howard Zehr (1990), în paradigma justiţiei retributive, criminalitatea se defineşte mai degrabă ca încălcare a ordinii statului, a legilor şi regulilor sale de funcţionare decât ca deteriorare a relaţiilor dintre oameni. În vederea restabilirii dreptăţii, în primul caz, se aşază părţile faţă în faţă, ca adversari, pe poziţii ireconciliante, în timp ce în cel de-al doilea caz, al justiţiei restaurative, sunt încurajate dialogul, acordul şi reconcilierea. În afară de aceste diferenţe, care pot fi considerate esenţiale, Zehr (1990) prezintă o serie întreagă de alte deosebiri între cele două perspective, cum ar fi : (1) justiţia înseamnă reguli corecte – justiţia

înseamnă relaţii corecte, (2) relaţia dintre victimă şi ofensator este ignorată – relaţia dintre victimă şi ofensator este centrală, (3) centrarea pe trecut – centrarea pe viitor, (4) victima este lipsită de informaţii – victima primeşte clarificări, (5) ignorarea suferinţei victimei – recunoaşterea şi acceptarea suferinţei victimei, (6) monopolul statului asupra soluţionării – transferul soluţionării spre părţi şi comunitate.

Încercând o sistematizare, Van Ness (2002) opune diverse aspecte ale celor două perspective, retributivă şi restaurativă, pe un continuum multidimensional, la două niveluri. Primul ar fi cel al procesului şi cuprinde următoarele dimensiuni : excludere – includere, un singur interes – echilibrul intereselor, practici coercitive – practici voluntare, represiune – rezolvarea problemei. Celălalt ar fi cel al rezultatelor, cu dimensiunile : separare – confruntare, prejudiciu – compensaţie, ostracizare – reintegrare şi adevăr legal – adevăr integral.

Modalităţi concrete de lucru

Domeniul intervenţiilor restaurative este foarte variat şi eterogen, depinzând de tradiţie (existenţa unor modalităţi restaurative în societatea tradiţională), de dezvoltarea sau maturitatea sistemului judiciar clasic (care permite sau nu dezvoltarea formei alternative de justiţie), de prezenţa/absenţa resurselor comunitare, de tipul de beneficii urmărite, de domeniul de aplicare (şcoală, penitenciar, familie, comunitate, loc de muncă) etc. O ordonare mai simplă se poate face în funcţie de implicarea în proces a părţilor : (1) programe sau forme de lucru pentru părţile luate separat (atât pentru victime, cât şi pentru transgresori) şi (2) programe şi forme de lucru pentru cele două părţi luate împreună, prin care acestea sunt determinate să conlucreze în vederea găsirii unei soluţii.

În ceea ce priveşte victima, s-au dezvoltat în special intervenţiile de tip suportiv, de exemplu : consilierea victimelor de către specialişti (psihologi, asistenţi sociali etc.), participarea la grupuri de suport (de exemplu, grupurile pentru victime ale violului), consilierea on-line, ateliere de lucru cu victimele unor abuzuri, consilierea de către voluntari etc. Iniţial, această categorie de intervenţii s-a bazat pe voluntariatul unor persoane care ofereau victimelor un ajutor concret constând în informaţii privind procedurile judiciare şi de poliţie, stabilirea relaţiilor cu alte organizaţii, oferirea de informaţii despre despăgubiri şi asigurări, conectarea cu alte surse de ajutor şi intervenţie (spital, de exemplu) etc. Se consideră că prima iniţiativă de acest gen a apărut în Marea Britanie, iniţial în Bristol, în 1974, apoi modelul a fost reprodus şi în alte ţări (Liebmann, 2007). Ulterior, s-a conştientizat tot mai mult nevoia de ajutor a victimei şi s-au dezvoltat modalităţile descrise mai sus. Diverse forme de suport au în vedere nu numai victimele, ci şi martorii, atunci când sunt consecinţe materiale, psihologice şi sociale asupra acestora.

La nivelul făptuitorilor există, de asemenea, numeroase modalităţi restaurative. Dintre cele mai importante amintim : munca în folosul comunităţii (atât în libertate, cât şi în situaţii de privare a libertăţii), grupurile de conştientizare a efectelor violenţei, intervenţiile de suport specializat pentru controlul unor dependenţe, ca factori asociaţi sau favorizanţi ai faptei (droguri, alcoolism, violenţă conjugală), cursuri practice pentru îmbunătăţirea autocontrolului şi în general a abilităţilor sociale, cursuri de calificare sau recalificare într-o profesie etc.

În această primă categorie, a demersurilor separate sau unilaterale, sunt plasate forme de intervenţie care nu sunt considerate totuşi modalităţi restaurative de lucru autentice deoarece nu implică discuţiile, confruntarea între victimă şi transgresor, asumarea responsabilităţii faptelor, cunoaşterea consecinţelor etc. Se lucrează doar cu una dintre părţi, ceea ce face ca intervenţia să fie incompletă. Ele rămân însă ca posibilităţi utile în lipsa

condiţiilor care să permită reunirea părţilor. Aceasta se poate întâmpla când nu există un cadru legal sau când una dintre părţi nu poate participa la discuţiile comune pentru că fie refuză acest lucru, fie există piedici obiective, cum ar fi încetarea din viaţă. Formele de lucru unilateral (victimă sau transgresor), enunţate mai sus, au în vedere principii restaurative, dar nu se pot constitui totuşi în modalităţi alternative ale justiţiei retributive. Ele funcţionează mai degrabă ca posibilităţi de optimizare a funcţionalităţii sistemului judiciar tradiţional pentru că nu există nicio schimbare de perspectivă asupra modului fundamental de restabilire a dreptăţii.

Cea de-a doua categorie cuprinde modalităţile de lucru care aduc împreună, la aceeaşi masă, atât victima, cât şi transgresorul. Acestea se situează într-o concepţie nouă despre justiţie, în care dialogul, negocierea, exprimarea emoţională, conştientizarea situaţiei şi a consecinţelor sale reprezintă elementele-cheie în soluţionarea cauzelor. Medierea este probabil forma cea mai utilizată de punere în practică a principiilor justiţiei restaurative. În acest proces, există o parte terţă neutră care îndeplineşte rolul de facilitator al dialogului, mediatorul. Acesta este fie o persoană specializată, fie un voluntar comunitar, dispus să conducă procesul. În ambele situaţii există o acreditare din partea autorităţilor şi, în acelaşi timp, o recunoaştere din partea părţilor implicate. În procesul medierii se discută despre efectele produse de prejudiciu, se împărtăşesc informaţii despre situaţie, se urmăreşte dezvoltarea reciproc avantajoasă a unei soluţionări reparatorii (finalizată printr-o înţelegere scrisă) şi, în final, se elaborează un plan prin care se urmăreşte punerea în aplicare a înţelegerii respective (McCold, 2006).

Pe lângă mediere există şi alte modalităţi populare de lucru cu efecte asemănătoare, în care sunt aplicate de asemenea principiile justiţiei restaurative. Una dintre acestea ar fi reprezentată de discuţiile de grup cu familiile (*family group conferencing*). Ele au fost înfiinţate ca alternative la justiţia tradiţională printr-o lege adoptată în 1989 în Noua Zeelandă. Având succes, proiectul s-a extins ulterior în Australia, apoi în alte ţări occidentale. Procedura s-a aplicat mai ales în cazurile în care transgresorii au fost minori, dar au beneficiat de ea şi adulţii. Discuţiile de acest tip diferă de mediere din cel puţin trei motive. În primul rând, procesul este facilitat, nu mediat. Apoi, între participanţii la discuţie, pe lângă victimă şi transgresor, sunt incluşi şi membri ai familiilor acestora sau diverse persoane cu rol semnificativ în viaţa lor, cum ar fi prietenii sau colegii. Poate lua parte, de asemenea, poliţistul care a făcut arestarea sau un reprezentant al justiţiei. La o astfel de discuţie extinsă pot participa chiar şi 12 persoane sau mai multe. Cea de-a treia diferenţă constă în pregătirea întâlnirii. Medierea necesită întâlniri separate anterioare, cu tatonarea poziţiilor părţilor, pregătirea prealabilă jucând un rol esenţial în reuşita soluţionării. Discuţiile de grup cu familiile necesită o pregătire minimală prin care facilitatorul se asigură de disponibilitatea părţilor şi a celorlalte persoane invitate să participe la întâlniri, precum şi de faptul că scopul reuniunilor şi procedura de desfăşurare au fost înţelese de către toţi (Van Ness şi Strong, 2015). În cadrul discuţiilor, părţile explică poziţiile lor, răspund la întrebările celorlalţi, descriu experienţele trăite, modul în care le-au afectat viaţa şi formulează aşteptările pe care le au unii de la alţii. După această etapă se discută maniera concretă în care daunele provocate pot fi remediate şi se elaborează de comun acord un plan de acţiune.

Evaluarea intervenţiilor restaurative

Atât publicul, cât şi victimele au anumite aşteptări în ceea ce priveşte sistemul de justiţie penală. Ei nu vor doar ca răul comis să fie îndreptat, ci doresc şi izolarea cel puţin pentru

o vreme a celui care a comis răul, pentru a proteja societatea. Există, în acest sens, ideea conform căreia cei care au comis o infracţiune vor comite apoi alta, chiar mai gravă. Faptul că nu este pedepsit ar încuraja un astfel de comportament antisocial. Astfel, în concepţia publicului larg, justiţia restaurativă perpetuează nedreptatea şi nu aduce o rezolvare concretă, palpabilă a acesteia. Un astfel de demers ar face vulnerabilă ideea de dreptate şi pare, pentru cei mai mulţi oameni, un eşec, şi nu o alternativă eficientă de rezolvare a injustiţiei produse (Johnstone, 2002).

Prin urmare, indicatorul principal care să răspundă la întrebările legate de eficienţa practicilor restaurative a fost considerat riscul de recidivă. Mai multe studii au încercat să evalueze acest aspect, urmărindu-se comparativ eşantioane de participanţi care au urmat una dintre cele două căi, fie retributivă, fie restaurativă. În ceea ce priveşte recidiva, Bonta şi colegii săi citează două metaanalize din care rezultă o reducere mică, dar semnificativă a numărului recidivelor în urma intervenţiilor prin sistemul justiţiei restaurative. Astfel, într-unul dintre studii se raportează reducerea în medie cu 3% a recidivismului (Bonta *et al.*, 2002). O nouă metaanaliză realizată câţiva ani mai târziu, pe un număr de 22 de cercetări, arată o reducere cu 7% a recidivei după aplicarea procedurilor restaurative (Latimer *et al.*, 2005). Alţi autori au evidenţiat efecte chiar şi mai mari ale justiţiei restaurative în reducerea recidivei, cu 26%, de exemplu (Bradshaw şi Roseborough, 2005).

În urma unei alte metaanalize, realizată cu datele a 39 de studii referitoare la relaţia dintre recidivism şi intervenţiile restaurative, o echipă de cercetători condusă de Bonta a formulat următoarele concluzii: (1) Există o asociere pozitivă între intervenţiile justiţiei restaurative şi reducerea numărului de recidive. Chiar dacă aceste efecte sunt relativ mici, ele sunt semnificative şi se poate anticipa o creştere a lor în viitor. (2) Programele restaurative care operează pe lângă instanţe nu au un efect semnificativ în raport cu recidivismul, însă cele derulate într-un mediu necoercitiv, în care sunt implicaţi şi membri ai comunităţii, produc cele mai bune efecte. (3) Intervenţiile justiţiei restaurative au efecte mai mari asupra persoanelor cu risc scăzut, în timp ce la persoanele-ţintă cu risc ridicat efectele sunt nesemnificative (Bonta *et al.*, 2006).

Psihologia victimei: efectele pozitive ale justiţiei restaurative

Sherman şi Strang (2007) au analizat 36 de studii din perspectiva comparaţiei rezultatelor aplicării metodelor justiţiei restaurative în raport cu cea convenţională. Aceste cercetări opuneau grupuri cu caracteristici similare, dintre care unul a primit o intervenţie de justiţie restaurativă în timp ce celălalt nu. Iată câteva dintre concluzii, unele confirmând rezultatele altor metaanalize, dar altele infirmându-le: (1) Victimele supuse procedurilor justiţiei restaurative au o stare psihologică ulterioară mai bună, în medie, decât victimele care nu trec prin acestea, într-o gamă largă de probleme, inclusiv în stresul post-traumatic. (2) Infractorii care primesc justiţie restaurativă recidivează mai puţin decât infractorii care nu fac asta. Doar în câteva studii se raportează o situaţie inversă. (3) Abordarea restaurativă reduce recidiva mai consistent în infracţiunile mai grave decât în cele mai puţin grave. (4) Justiţia restaurativă este mai eficientă, din perspectiva recidivei, decât pedepsele scurte de închisoare. (5) Dorinţa de răzbunare a victimelor se diminuează considerabil în rezolvările de tip restaurativ.

Care sunt efectele psihologice ale celor două tipuri de soluţionare a transgresiunii? Strang (2002) a realizat un studiu având două categorii de participanţi, cazuri reale, care fuseseră confruntaţi anterior cu două tipuri de transgresiuni: violenţă asupra persoanei şi

atac asupra proprietăţii. Unii, atât dintr-o categorie cât şi din cealaltă, au parcurs procedurile justiţiei restaurative, iar alţii, ale celei retributive. Rezultatele arată diferenţe semnificative în reducerea furiei (63% în soluţionarea restaurativă faţă de 29% în cea retributivă), apariţiei simpatiei pentru infractor (48% faţă de 19%) şi formularea scuzelor faţă de victimă (72% în varianta restaurativă faţă de 19% în cea retributivă). De asemenea, compararea stării psihologice a victimelor care au urmat procedurile restaurative de dinainte şi după intervenţie indică în mod cert efecte pozitive în reducerea fricii şi furiei faţă de infractor, depăşirea ruşinii şi chiar creşterea simpatiei faţă de acesta (Strang, 2002). Aceste rezultate sunt confirmate de altele obţinute într-o cercetare ulterioară, cu participanţi provenind din două ţări, Australia (Camberra) şi Marea Britanie (Londra, Thames Valley şi Northumbria) (Strang *et al.*, 2006).

Efectele pozitive ale justiţiei restaurative, mai ales cea însoţită de iertarea transgresorului, au fost puse în evidenţă şi experimental, într-o cercetare în care s-au manipulat trei forme ale justiţiei (retributivă, restaurativă, absenţa oricărei forme de justiţie) şi acordarea iertării (prezentă *versus* absentă) (Witvliet *et al.*, 2008). Participanţii la cercetare au fost puşi să-şi imagineze un scenariu de tâlhărie, apoi să se focuseze asupra gândurilor, emoţiilor şi reacţiilor fizice corespunzătoare acestuia. Prin urmare, au fost şase scenarii în conformitate cu condiţiile experimentale rezultate din combinarea nivelurilor celor două variabile. S-au colectat date privind ritmul cardiac, tensiunea arterială, mişcări ale muşchilor feţei, ale muşchilor corrugator şi orbicular. Rezultatele principale în raport cu iertarea sunt remarcabile. Astfel, în condiţiile în care iertarea nu este prezentă, apar semnele stresului, cum ar fi creşterea ritmului cardiac şi a tensiunii arteriale. Dimpotrivă, în prezenţa scenariilor implicând procedurile restaurative, dar mai ales iertarea, ritmul cardiac este mai scăzut şi se înregistrează mai puţine contracţii ale muşchilor corrugator şi orbicular (Witvliet *et al.*, 2008). În mod evident, iertarea are un rol benefic pentru sănătate atunci când este solicitată şi obţinută în demersurile de restabilire a dreptăţii.

Rolul comunităţii

Un principiu de bază al justiţiei restaurative preconizează trecerea controlului procesului, în rezolvarea cazurilor şi luarea deciziilor, asupra comunităţilor. Aşadar, în adoptarea şi urmărirea procedurilor restaurative, comunitatea are responsabilitatea de a oferi suport (informaţional, emoţional sau de altă natură) victimelor. Comunitatea este cea care, prin reprezentanţii săi, va explora situaţia persoanelor implicate (victimă şi agresor), va evalua nevoile de ajutor şi va decide modalităţile concrete de intervenţie. Procesul restaurativ solicită resurse comunitare şi, odată realizat, are un efect constructiv asupra dezvoltării comunităţii deoarece conduce la consolidarea valorilor acesteia, la prevenţie timpurie şi la siguranţa membrilor săi.

Implicarea comunităţii în proiectele de acest tip nu este însă uşor de pus în practică. Uneori lipseşte organizarea comunitară care să asigure suportul necesar intervenţiei. Alteori nu există disponibilitatea morală pentru justiţia restaurativă sau o tradiţie minimală în acest sens pe care se poate, ulterior, clădi intervenţia. De asemenea, se întâmplă ca reprezentanţii comunităţii implicaţi în soluţionarea unor astfel de situaţii să fie mai indulgenţi cu persoanele care sunt membri mai importanţi pentru supravieţuirea sau menţinerea prosperităţii comunităţii respective (Johnstone, 2002).

Unii autori merg chiar mai departe, arătând că, de fapt, astăzi cu greu putem delimita şi identifica cu claritate chiar comunitatea pe care o dorim ca decidentă şi parteneră în

procesul restaurativ. În acest sens, unii autori se întreabă retoric ce mai înseamnă astăzi comunitatea ? Mai putem vorbi despre o comunitate în accepţiunea sa tradiţională ? (Johnstone, 2002 ; Takagi şi Shank, 2004). Astăzi nu mai avem acele comunităţi tradiţionale care erau omogene, închegate şi guvernate de cutume transmise din generaţie în generaţie. Comunităţile actuale sunt foarte eterogene, de o mare diversitate socială, etnică sau profesională. Diversitatea nu permite coagularea unui consens social care ar putea sprijini procesul restaurativ. Adesea, în societatea contemporană ideea de comunitate este concret exprimată mai degrabă prin cea de vecinătate, deşi cei doi termeni nu sunt interşanjabili (Takagi şi Shank, 2004). Vecinătatea se defineşte mai degrabă spaţial, pe când comunitatea se caracterizează prin existenţa relaţiilor sociale.

Promotorii justiţiei restaurative răspund însă acestor critici, susţinând că ideea de comunitate nu trebuie să coreleze neapărat cu cea de spaţiu fizic sau geografic. Practic, cercul persoanelor cunoscute de fiecare parte implicată în proces poate juca rolul comunităţii. Aici se pot include rudele, prietenii, vecinii, colegii şi alte persoane semnificative. Toţi aceşti oameni pot forma o bază suficientă pentru intervenţia restaurativă şi fiecare parte implicată, fie victimă, fie transgresor, poate mobiliza o minimă comunitate care are persoana respectivă în centru. Prin urmare, reţeaua socială a fiecăruia poate constitui un factor de suport în procesul restaurativ (Marshall, 1999).

Diferenţe interindividuale

Psihologii consideră că există diferenţe interindividuale în funcţie de anumite variabile socio-demografice şi psihologice în ceea ce priveşte preferinţa pentru rezolvarea restaurativă a transgresiunilor. Cercetările au avut în vedere impactul acestor variabile, într-o manieră comparativă, în raport cu cele două tipuri de orientare, retributivă şi restaurativă. Okimoto şi colaboratorii săi au raportat rezultatele a trei studii pe această temă. În două din cele trei studii s-a constatat o preferinţă mai mare pentru practicile restaurative ale respondenţilor din ţările asiatice comparativ cu participanţii din ţările vestice (Australia, Europa, America de Nord) (Okimoto *et al.*, 2012). Rezultatele s-ar putea explica prin tipul colectivist de cultură în care comunitatea tradiţională joacă încă un rol important. În ceea ce priveşte vârsta, în general nu sunt diferenţe. Totuşi, într-unul dintre cele trei studii citate anterior s-a constatat că, pe măsură ce se înaintează în vârstă, tendinţa retributivă tinde să se diminueze (Okimoto *et al.*, 2012). Rezultate neconcludente s-au obţinut şi în privinţa genului. Există totuşi un rezultat diferit la unul dintre studii, care arată o mai mare orientare a femeilor spre justiţia restaurativă, comparativ cu bărbaţii. De asemenea, s-au pus în evidenţă corelaţii ale narcisismului, agresivităţii, dominanţei şi supunerii cu orientarea retributivă.

În ceea ce priveşte asocierea celor două orientări cu valorile din *The Schwartz Value Survey*, autorii citaţi au arătat că valori precum puterea, realizarea, tradiţia, conformismul şi securitatea sunt mai degrabă corelate cu tendinţa retributivă, în timp ce realizarea, stimularea, autodirecţionarea, universalismul, bunăvoinţa, conformismul şi securitatea sunt valori asociate mai mult cu orientarea restaurativă. Pe axa conservatorism/deschidere spre schimbare, tendinţa retributivă este plasată aproape de polul conservator, în vreme ce abordarea restaurativă este apropiată de polul schimbării. Pe cealaltă axă valorică, autoperfecţionare/transcenderea eului, tendinţa retributivă este asociată preocupării pentru sine (autoperfecţionare), iar cea restaurativă, orientării spre ceilalţi, preocupării pentru depăşirea propriului sine (Okimoto *et al.*, 2012).

Wenzel şi colaboratorii săi au analizat impactul unor variabile situaţionale asupra modalităţii de soluţionare a transgresiunii. S-au evaluat rolul gravităţii faptei, intenţionalitatea, dorinţa de micşorare a statutului/puterii agresorului şi reafirmarea valorilor comunitare în raport cu următoarele soluţii : răzbunare, pedeapsă, stigmatizare (soluţii retributive), recunoaşterea vinei, oferirea scuzelor şi iertare (abordări restaurative). Pentru primii doi predictori, gravitatea şi intenţionalitatea, rezultatele n-au fost concludente. În ceea ce priveşte micşorarea statutului/puterii agresorului, acesta este un predictor semnificativ pentru cinci dintre cele şase tipuri de soluţii, iertarea fiind excepţia. Cele mai importante rezultate s-au obţinut în privinţa reafirmării valorilor comune. Aceasta are în vedere dorinţa participanţilor ca, în procesul restabilirii dreptăţii, valorile care ţin comunitatea „închegată", cum ar fi dreptatea, respectul sau cooperarea, să fie scoase în evidenţă, recunoscute de transgresor şi, în final, restabilite. Această tendinţă a subiecţilor prezice în mod semnificativ preferinţa spre toate cele trei abordări restaurative, şi anume recunoaşterea, scuza şi iertarea. Nu există nicio relaţie între reafirmarea valorilor comune şi practicile justiţiei retributive, ceea ce arată în mod clar că participanţii înţeleg că această abordare nu are niciun efect în acest sens (Wenzel *et al.*, 2012).

Prin prejudiciul adus, transgresorul ignoră, pune la îndoială sau chiar sfidează valorile care stau la baza legii, normei sau regulii încălcate, subminând consensul social cu privire la aceste valori (Wenzel *et al.*, 2008 ; Okimoto *et al.*, 2012). Punerea în discuţie a valorilor comune este o ameninţare faţă de care comunitatea tradiţională a reacţionat dintotdeauna cu mijloacele proprii. Însă evoluţia justiţiei din epoca modernă a diminuat impactul soluţiilor comunitare, restaurative din perspectiva valorilor. De asemenea, prin actul injust, victima se simte nu numai nedreptăţită, ci şi mai slabă, mai neputincioasă. Când există un dezechilibru de putere între victimă şi cel care o prejudiciază în favoarea celui din urmă, tendinţa este de a opta pentru justiţia retributivă deoarece acţiunea acesteia pare nu numai că rezolvă prejudiciul, ci şi că restabileşte un echilibru de putere (Okimoto *et al.*, 2012).

Concluzii

În final, considerăm necesară formularea a două observaţii generale. Prima are în vedere sfera de cuprindere, la nivel conceptual, a practicilor justiţiei restaurative. Cu privire la acest aspect, din partea introductivă a acestei sinteze rezultă o varietate mare a procedurilor existente, precum şi o lipsă de consens între specialişti. Din perspectiva noastră, minimalistă, orice practică care nu aduce împreună la un dialog părţile implicate nu face parte dintre procedurile restaurative autentice. Este cazul, printre altele, al muncii în folosul comunităţii, fie în libertate, fie în detenţie. Munca comunitară ar fi o soluţie restaurativă numai dacă se optează pentru ea în urma discuţiilor cu partea vătămată. Ca decizie a unei instanţe, fie şi una non-judiciară, ea îmbracă o formă punitivă, deci face parte din categoria practicilor retributive. Aşa cum am precizat deja, discuţiile dintre părţile implicate sunt necesare deoarece victimele au posibilitatea să pună întrebări celor care le-au adus prejudicii, să îşi exprime faţă de aceştia sentimentele şi nevoile lor, să primească scuze şi/sau reparaţii corespunzătoare etc. La rândul lor, cei care au comis răul au şansa, în discuţiile faţă în faţă, să cunoască efectele acţiunilor lor asupra victimelor, să-şi asume responsabilitatea faptelor, să ofere scuze şi/sau reparaţii compensatorii şi să-şi reevalueze comportamentele viitoare pe baza acestei experienţe. În concluzie, nu există restaurare fără comunicare între părţi.

Cea de-a doua observaţie priveşte eficienţa practicilor restaurative. Nu există nicio îndoială cu privire la efectele benefice ale acestora asupra persoanelor implicate, efecte

care au fost dovedite în diverse studii (asupra riscului de recidivă, mai ales). Aşa cum am văzut, inclusiv la nivel experimental, s-a pus în evidenţă relaţia pozitivă dintre justiţia restaurativă, iertare şi menţinerea stării de sănătate. Problema eficienţei stă mai degrabă în respectarea principiilor justiţiei restaurative, aşa cum au fost definite de pionierii domeniului şi, mai ales, în respectarea standardelor procedurale. Cum pot fi obţinute rezultate maxime? Cele mai importante aspecte se referă la facilitatorii discuţiilor. Aceştia ar trebui să deţină o bună formare în domeniu, să dovedească imparţialitate, putere de convingere şi perseverenţă în dezbateri. Confidenţialitatea, grija, securizarea cadrului de discuţie şi respectul faţă de părţi sunt esenţiale. La fel de importantă este şi siguranţa cadrului oferit de întâlnire. În ceea ce priveşte persoanele implicate în transgresiune, este nevoie de voinţa participării tuturor şi de dorinţa de a soluţiona problema pe această cale, apoi de o minimă pregătire „tehnică" a acestora şi, evident, de asumarea responsabilităţii făptuitorului. Derularea procesului, de asemenea, trebuie să respecte câteva standarde: să nu existe nicio presiune asupra părţilor, alegerile să fie realiste şi în cunoştinţă de cauză, soluţiile să fie agreate de toţi şi să fie luate în urma discuţiilor, care au rolul de a scoate la lumină toate implicaţiile materiale, sociale şi psihologice ale transgresiunii (Liebmann, 2007).

Deşi au trecut peste patru decenii de când s-au pus în practică primele proceduri restaurative, domeniul este încă la începuturile sale. Cu toate progresele făcute până acum în cercetarea justiţiei restaurative, rămân încă multe lacune de acoperit, în special în ceea ce priveşte explicarea modului în care această abordare este transformatoare la nivelul individului (Rossner, 2008). De asemenea, extinderea aplicării rămâne încă limitată, deoarece este dependentă de legislaţiile mai mult sau mai puţin deschise spre astfel de abordări ale fiecărei ţări şi de existenţa resurselor financiare necesare acoperirii cheltuielilor. Dar cea mai importantă piedică o reprezintă, în opinia noastră, chiar populaţia generală care nu este convinsă de eficienţa acestui tip de justiţie şi, în general, nu o susţine. Credem că schimbarea de paradigmă despre care a scris Howard Zehr (1990) implică, înainte de schimbarea clamată pentru decizia judiciară şi politică, o schimbare a convingerilor publicului larg.

A Psychological Perspective on Restorative Justice

Abstract. In this article we propose a psychological analysis of the concept of restorative justice and of its applicability in the restoration of social justice. To begin with, we have shown the origin of this approach and we discussed how to define it. Then, we analyzed the differences between restorative justice and retributive justice. The results of some research that highlight the inter-individual differences, from the perspective of demographic, social and psychological variables, have also been reviewed. Finally, the positive effects resulting from the restorative approach of transgressions are evaluated, both by the statistical evaluation of the risk of recidivism, and by the researches undertaken in the field of judicial psychology.

Keywords: restorative justice, retributive justice, transgression, victim, recidivism

Une perspective psychologique sur la justice restaurative

Résumé. Dans cet article, nous proposons une analyse en perspective psychologique à la fois du concept de justice restaurative et de son application pour rétablir la justice sociale. Tout d'abord, nous avons montré l'origine de cette approche et nous avons discuté une possible définition. Ensuite, nous avons analysé les différences entre la justice restaurative et la justice rétributive. Nous avons

également passé en revue les résultats des recherches qui montrent des différences interindividuelles en termes de variables démographiques, sociales et psychologiques, concernant l'option de restauration. Enfin, nous avons évalué les effets positifs résultant du règlement restauratif des transgressions, à la fois par l'évaluation statistique du risque de récidive, et par les résultats des recherches effectuées en psychologie.

Mots-clés : justice restaurative, justice rétributive, transgression, victime, récidive

Referinţe bibliografice

Bonta, J., Jesseman, R., Rugge, T., Cormier, R. (2006). Restorative Justice and Recidivism : Promises Made, Promises Kept ? . În D. Sullivan, L. Tifft (eds.). *Handbook of Restorative Justice : A Global Perspective* (pp. 108-120). New York : Routledge.

Bonta, J., Wallace-Capretta, S., Rooney, J., McAnoy, K. (2002). An outcome evaluation of a restorative justice alternative to incarceration. *Contemporary Justice Review*, 5(4), 319-338.

Bradshaw, W., Roseborough, D. (2005). Restorative Justice Dialogue : The Impact of Mediation and Conferencing on Juvenile Recidivism. *Federal Probation*, 69, 15-21.

Braithwaite, J. (1999). Restorative justice : Assessing optimistic and pessimistic accounts. În M. Tonry (ed.). *Crime and justice : A review of research* (pp. 1-127). Chicago : University of Chicago Press.

Braithwaite, J. (2002). *Restorative justice and responsive regulation*. New York : Oxford University Press.

Cohen, R.L. (2016). Restorative justice. În C. Sabbagh, M. Schmitt (eds.). *Handbook of social justice theory and research* (pp. 257-272). New York, Devon : Willan.

Daly, K. (2002). Restorative justice. The real story. *Punishment & Society*, 4(1), 55-79.

Eglash, A. (1977). Beyond Restitution : Creative Restitution. În J. Hudson, B. Galaway, *Restitution in Criminal Justice* (pp. 91-100). Lexington, Mass : Lexington Books.

Johnstone, G. (2002). *Restorative Justice. Ideas, values, debates*. Portland, Oregon : Willan Publishing.

Johnstone, G., Van Ness, D.W. (2007). *Handbook of Restorative Justice*. Portland, Oregon : Willan Publishing.

Latimer, J., Dowden, C., Muise, D. (2005). The effectiveness of restorative justice practices : a meta-analysis. *The Prison Journal*, 85(2), 127-144.

Liebmann, M. (2007). *Restorative Justice How It Works*. London : Jessica Kingsley Publishers.

Marshall, T.F. (1985). *Alternatives to Criminal Courts*. Aldershot : Gower.

McCold, P. (2006). The Recent History of Restorative Justice : mediation, circles and conferencing. În D. Sullivan, L. Tifft (eds.). *Handbook of Restorative Justice. A Global Perspective* (pp. 23-41). New York : Routledge.

Okimoto, T.G., Wenzel, M., Feather, N.T. (2012). Retribution and Restoration as General Orientations towards Justice. *European Journal of Personality*, 26, 255-275.

Rossner, M. (2008). Healing Victims and Offenders and Reducing Crime : A Critical Assessment of Restorative Justice Practice and Theory. *Sociology Compass*, 2(6), 1734-1749.

Sherman, L., Strang, H. (2007). *Restorative Justice : The Evidence*. London : Smith Institute, http : //www.iirp.edu/pdf/RJ_full_report.pdf, accesat la 2 mai 2017.

Strang, H. (2002). *Repair or revenge. Victims and restorative justice*. Oxford : Clarendon Press.

Strang, H., Sherman, L., Angel, C.M., Woods, D.J., Bennett, S., Newbury-Birch, D., Inkpen, N. (2006). Victim Evaluations of Face-to-Face Restorative Justice Conferences : A Quasi-Experimental Analysis. *Journal of Social Issues*, 62(2), 281-306.

Takagi, P., Shank, G. (2004). „Critique of Restorative Justice". *Social Justice*, 31(3). 147-163.

Umbreit, M. (1985). *Crime and Reconciliation : Creative Options for Victims and Offenders*. Nashville, Tenn. : Abington Press.

Umbreit, M.S., Coates, R.B., Vos, B. (2007). Restorative Justice Dialogue : A Multi-Dimensional, Evidence-Based Practice Theory. *Contemporary Justice Review*, 10(1), 23-41.

Van Ness, D.W., Strong, K.H. (2015). *Restoring Justice : An Introduction to Restorative Justice*. Elsevier : Anderson Publishing.

Van Ness, D.W. (2002). Creating Restorative Systems. În L. Walgrave (ed.). *Restorative Justice and the Law*. Cullompton.

Wenzel, M., Okimoto, T.G., Feather, N.T., Platow, M. (2008). Retributive and restorative justice. *Law and Human Behavior*, 32, 375-389.

Wenzel, M., Okimoto, T.G., Cameron, K. (2012). Do Retributive and Restorative Justice Processes Address Different Symbolic Concerns ? . *Critical Criminology*, 20, 25-44.

Witvliet, C.V.O., Worthington, E.L., Root, L.M., Sato, A.F., Ludwig, T.E., Exline, J.J. (2008). Retributive justice, restorative justice, and forgiveness : An experimental psychophysiology analysis. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 10-25.

Wright, M. (1991). *Justice for Victims and Offenders : A Restorative Response to Crime*. Winchester : Waterside Press.

Zehr, H. (1985). *Retributive Justice, Restorative Justice*. New Perspectives on Crime and Justice : Occasional papers of the MCC Canada Victim Offender Ministries Program and the MCC, U.S. Office of Criminal Justice. Vol. 4. Elkhart, Ind. : Mennonite Central Committee ; Kitchener, Ontario : Canada Victim Offender Ministries Program.

Zehr, H. (1990). *Changing Lenses : A New Focus for Crime and Justice*. Scottdale, PA : Herald Press.

III. OBSERVATOR INTERNAȚIONAL ÎN ȘTIINȚELE SOCIALE

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 73-74

BIBLIOGRAFII ESENŢIALE

A înţelege *Mizeria lumii*

„Sociologia n-ar merita o clipă de efort dacă ar fi vorba doar de cunoştinţele unui expert destinate altor experţi."

Pierre Bourdieu, *Questions de Sociologie*, 1980, p. 7

La misère du monde (*Mizeria lumii*), carte apărută în 1993, ocupă un loc aparte în bibliografia bogată a lui Pierre Bourdieu. Având aproape o mie de pagini, a atins un tiraj record pentru o carte din ştiinţele sociale, beneficiind şi de numeroase traduceri. Unele dintre interviurile pe care le conţine au fost puse în scenă în mai multe rânduri, exploatând vocaţia dramaturgică a acestei metode de cercetare. Titlul cărţii face aluzie la o celebră declaraţie, în Franţa, a unui om politic (Michel Rocard, prim-ministru al lui François Mitterrand) care afirmase, în 1989, că Franţa „nu poate primi toată mizeria lumii". Lumea occidentală se simţea ameninţată, atunci ca şi acum, de valurile de migranţi care fugeau de mizeria de acasă. Pentru sociolog, afirmaţia a fost o provocare, cercetarea întreprinsă vreme de aproximativ trei ani fiind menită să scoată la iveală experienţa mizeriei din Franţa.

Cartea reuneşte o suită de interviuri care au ca obiect trăirea subiectivă a mizeriei obiective, Bourdieu distingând între „mizeria de condiţie", a celor aflaţi la periferia societăţii, şi „mizeria de poziţie", o experienţă proprie celor care ocupă poziţii sociale subalterne, dominate, fie ele şi în straturile superioare ale ierarhiei sociale. Analizând faţetele unui cuvânt comun şi transformându-l astfel în concept, demersul sociologic se distanţează de *mizerabilismul* discursurilor empatice, dar şi de limitele şi eşecurile politicilor dedicate combaterii mizeriei. Mai trebuie spus că sunt reunite în carte interviurile realizate de 24 de anchetatori (eu însumi participând la o primă etapă a anchetei, la începutul anilor 1990, la puţină vreme după ce sosisem în Franţa), textele semnate de Bourdieu făcând legătura dintre „teoretic" şi „empiric" în diferitele etape ale cercetării.

Capitolul teoretic cel mai semnificativ din carte, „Comprendre" (A înţelege), este consacrat metodei interviului – cel comprehensiv, după cum o indică chiar titlul. Ca de multe ori în analizele întreprinse, Bourdieu este polemic : interviul este o oportunitate pentru a da cuvântul celor care „nu cuvântă" (pentru a folosi o frumoasă metaforă literară românească), celor lipsiţi de posibilitatea de a interveni în spaţiul public, deoarece şi-au delegat dreptul la cuvânt unor reprezentanţi care au monopolizat luările de cuvânt. Ancheta a devenit astfel şi un instrument de naturalizare a violenţei simbolice la care este supus orice „anchetat". Interviul permite reducerea distanţei sociale. Pentru unul dintre comentatorii cărţii[1], mozaicul

1. Henri Maler, „À propos de la «Misère du monde» : Politique de la sociologie", în *Multitudes*, „Futur Antérieur", 19-20, 1993, pp. 5-6.

interviurilor din carte este o demonstraţie a condiţiilor de posibilitate a unei „sociologii plurale”, atentă la modul de producere a discursurilor şi în acelaşi timp a unei sociologii a suferinţei, opuse modului de reprezentare mediatică şi politică a „mizeriei”.

Iată de ce acest text nu trebuie citit în primul rând ca o lecţie de metodologie, ci mai mult ca o reflecţie a cercetătorului în ştiinţele sociale asupra propriei condiţii şi a confruntării cu „mizeria lumii”.

Mihai Dinu GHEORGHIU

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 75-90

Pierre Bourdieu

A înţelege

Nu aş dori să insist aici prea mult asupra unor probleme de teorie sau de metodă destinate doar cercetătorilor. „Nu facem decât să ne comentăm unii pe alţii", spunea Montaigne. Şi chiar şi aşa, aş dori să evit discuţiile scolastice despre hermeneutică sau despre „situaţia de comunicare ideală" : cred că nu există modalitate mai reală şi mai realistă de a explora relaţia de comunicare în globalitatea sa decât abordarea problemelor deopotrivă practice şi teoretice pe care le creează situaţia specifică a interacţiunii dintre anchetator şi subiectul anchetei.

Nu cred totuşi că ne-am putea încrede cu totul în numeroasele scrieri aşa-zis metodologice despre tehnicile de interviu. Oricât de utile s-ar dovedi atunci când lămuresc un anumit aspect pe care anchetatorul îl poate exersa *fără să îşi dea seama*, le scapă aproape întotdeauna esenţialul, iar asta pentru că rămân sub imperiul fidelităţii faţă de vechi principii metodologice care provin – precum idealul standardizării procedurilor – din voinţa de a mima semnele exterioare ale rigorii disciplinelor ştiinţifice recunoscute : în orice caz, nu mi se pare că ar cuprinde ceea ce au făcut dintotdeauna, şi ceea ce au ştiut întotdeauna, cercetătorii cei mai respectuoşi şi mai atenţi la subtilităţile aproape infinite de care agenţii sociali sunt capabili în existenţa lor obişnuită.

Mai multe decenii de practică a interviului sub toate formele sale, de la etnologie la sociologie, de la chestionarul aşa-zis închis la interviul cel mai deschis, m-au convins că această practică nu îşi găseşte expresia adecvată nici în prescrierile unei metodologii adesea mai scientiste decât ştiinţifice, nici în avertizările antiştiinţifice ale misticilor fuziunii afective. Din acest motiv mi se pare indispensabil să încerc să explicitez intenţiile şi principiile procedurilor pe care le-am folosit în cercetarea ale cărei rezultate le prezentăm aici. Cititorul va putea astfel, citind textele, să reconstituie munca de construcţie şi de înţelegere din care acestea s-au născut[1].

Dacă relaţia de anchetă se deosebeşte de majoritatea schimburilor din viaţa curentă prin faptul că are drept scop doar cunoaşterea, ea rămâne totuşi, orice am face, o *relaţie socială*

1. În timpul diferitelor întâlniri de lucru am expus obiectivele cercetării şi principiile (provizorii) ale interviului, pe care le identificasem din experienţele realizate, timp de mai mulţi ani, de mine însumi sau de diferiţi colaboratori apropiaţi (mai ales Rosine Christin, Yvette Delsaut, Michel Pialoux şi Abdelmalek Sayad). De fiecare dată am examinat cu atenţie alegerea temelor şi forma posibilă a interviului, în funcţie de criteriile sociale ale potenţialului intervievat. În multe cazuri, ascultarea sau lectura primului interviu a ridicat noi întrebări (cu privire la fapte sau la interpretare), arătând nevoia unui al doilea interviu. Ulterior, problemele, dificultăţile şi învăţămintele cu care ne-am confruntat cu toţii în timpul interviurilor au fost discutate cu regularitate în cadrul seminarului pe care l-am condus la Collège de France în perioada 1991-1992. Prin intermediul acestei confruntări continue a experienţelor şi comentariilor participanţilor, metoda s-a precizat încetul cu încetul, prin explicitarea şi codificarea progresivă a demersurilor efectuate.

cu efecte (variabile în funcţie de diferiţii parametri care o pot influenţa) asupra rezultatelor obţinute[1]. Fără îndoială că cercetarea ştiinţifică exclude prin definiţie intenţia de a exersa orice formă de violenţă simbolică care ar putea afecta răspunsurile ; şi totuşi nu ne putem baza cu totul, în această privinţă, doar pe buna voinţă, deoarece în structura însăşi a relaţiei de interviu sunt înscrise numeroase distorsiuni. Acestea trebuie cunoscute şi controlate în exersarea unei practici care poate fi reflexivă şi metodică, fără să se rezume la aplicarea unei metode sau punerea în practică a unei reflecţii teoretice.

Doar reflexivitatea, sinonimă cu metoda, dar o *reflexivitate reflexă*, bazată pe „meserie", pe „ochiul" sociologic, ne permite să percepem şi să controlăm *imediat*, chiar în desfăşurarea interviului, efectele structurii sociale în care acesta se petrece. Cum să pretinzi că faci ştiinţa presupusurilor, fără a contribui la o ştiinţă a propriilor presupusuri ? În special încercând să foloseşti în mod reflexiv câştigurile ştiinţei sociale pentru a controla efectele interviului şi pentru a te angaja în interogaţie, controlându-i efectele inevitabile.

Visul pozitivist al unei perfecte inocenţe epistemologice maschează într-adevăr faptul că nu e vorba de o diferenţă între ştiinţa care operează o contrucţie şi cea care nu o face, ci între cea care o face fără să o ştie şi cea care, ştiind acest lucru, încearcă să cunoască şi să stăpânească cât mai mult actele, inevitabile, de construcţie, precum şi efectele pe care acestea le produc la fel de inevitabil.

O comunicare „nonviolentă"

Pentru a încerca să înţelegem ce se întâmplă atunci când instituim o relaţie de interviu, trebuie mai întâi să fim conştienţi de efectele pe care le putem induce fără să ştim prin această *intruziune*, întotdeauna oarecum arbitrară, care stă la baza schimbului (mai ales prin modul de a ne prezenta şi de a prezenta ancheta, prin încurajările pe care le dăm ori le refuzăm etc.) ; trebuie să înţelegem modul în care subiectul îşi reprezintă situaţia, ancheta în general, relaţia specifică în cadrul căreia aceasta se desfăşoară, scopurile pe care le urmăreşte şi să explicităm motivele care îl determină să accepte schimbul. Într-adevăr, anchetatorul poate reduce inevitabilele distorsiuni sau măcar înţelege ce se poate spune şi ce nu, cenzurile care îl împiedică pe subiect să spună anumite lucruri şi ceea ce îl încurajează să insiste asupra altora, doar dacă este capabil să aprecieze amploarea şi natura decalajului dintre obiectul anchetei, aşa cum este el interpretat de subiect, şi obiectul pe care i-l atribuie anchetatorul.

Anchetatorul este cel care iniţiază jocul şi stabileşte regulile ; de cele mai multe ori, el este cel care indică, unilateral şi fără o negociere prealabilă, obiectivele şi utilizările anchetei, uneori neclare, cel puţin pentru subiect. Acestei lipse de simetrie i se adaugă şi una socială, în situaţiile în care anchetatorul ocupă o poziţie superioară celui anchetat în ierarhia diferitelor tipuri de capital, îndeosebi a celui cultural. *Piaţa bunurilor lingvistice şi simbolice*, instituită cu ocazia interviului, are o structură variabilă, în funcţie de relaţia obiectivă dintre anchetator şi subiect sau dintre capitalurile de toate tipurile, în special lingvistice, de care dispun cei doi.

---

1. Opoziţia tradiţională dintre metodele aşa-zis cantitative, cum ar fi ancheta prin chestionar, şi metodele calitative, cum e interviul, ne fac să uităm că amândouă se bazează pe interacţiuni sociale aflate sub constrângerea unor structuri sociale. Apărătorii celor două categorii de metode au în comun faptul că ignoră aceste structuri, ca de altfel şi etnometodologii, pe care viziunea subiectivistă asupra lumii sociale îi face să ignore efectul pe care structurile obiective îl exercită nu doar asupra interacţiunilor (între medici şi asistenţi medicali, de exemplu) pe care le înregistrează şi analizează, ci şi asupra interacţiunii lor cu persoanele observate sau intervievate.

Conştientizând cele două proprietăţi inerente relaţiei de interviu, am făcut tot posibilul pentru a-i controla efectele (fără a pretinde că le-am putea anula), adică pentru *a reduce cât mai mult posibil violenţa simbolică care poate fi exercitată în cadrul relaţiei de interviu*. Am încercat astfel să instaurăm o relaţie de *ascultare activă şi metodică*, diferită atât de neintervenţionismul (*laissez-faire*) interviului non-directiv, cât şi de dirijismul chestionarului. Postură aparent contradictorie, destul de dificil de respectat în practică, care presupune atât construcţia metodică, bazată pe cunoaşterea condiţiilor obiective, comune unei anumite categorii, cât şi disponibilitatea totală faţă de persoana intervievată, respectul faţă de singularitatea istoriei sale personale, care ne poate face, printr-un soi de mimetism mai mult sau mai puţin controlat, să-i adoptăm limbajul şi să-i împărtăşim părerile, sentimentele, gândurile.

Pentru ca relaţia de anchetă să se apropie cât mai mult de acest model ideal trebuie îndeplinite mai multe condiţii : nu e suficient să acţionăm, aşa cum ar face-o spontan orice „bun" anchetator, asupra a ceea ce poate fi controlat, în mod conştient sau nu, în *interacţiune*, mai ales la nivelul limbajului şi al semnelor verbale şi nonverbale menite să încurajeze colaborarea persoanelor intervievate, care nu pot oferi un răspuns adecvat în cadrul interogării decât dacă şi-o însuşesc şi devin subiecţii acesteia. În anumite cazuri a fost nevoie să acţionăm şi asupra *structurii* înseşi a relaţiei (şi astfel asupra structurii pieţei lingvistice şi simbolice), deci asupra *alegerii* persoanelor interogate şi a anchetatorilor.

Astfel, am hotărât să le oferim anchetatorilor posibilitatea de a-şi alege subiecţii din *cercul lor de cunoştinţe* sau dintre persoanele pe care le puteau cunoaşte prin intermediul acestora. Într-adevăr, proximitatea socială şi familiaritatea asigură două din principalele condiţii ale unei comunicări „non-violente". Pe de o parte, atunci când anchetatorul este apropiat, din punct de vedere social, de cel pe care îl intervievează, îi va oferi, prin virtutea faptului că i-ar putea lua locul, garanţii împotriva temerii de a-şi vedea raţiunile subiective reduse la cauze obiective, iar alegerile libere de determinisme obiective scoase la iveală de analiză. Pe de altă parte, se asigură în această situaţie un acord imediat, confirmat în mod constant, asupra presupoziţiilor cu privire la conţinuturile şi formele comunicării : acest acord se manifestă în emisia potrivită, întotdeauna dificil de realizat în mod conştient şi intenţionat, a tuturor semnelor nonverbale, coordonate cu cele verbale, care indică fie modul în care trebuie interpretat un anumit enunţ, fie cum a fost interpretat acesta de către interlocutor[1].

Însă universul categoriilor sociale ce pot fi vizate în condiţii optime de familiaritate are anumite limite (chiar dacă poziţiile omoloage pot crea afinităţi reale între sociolog şi anumite categorii de persoane anchetate, cum ar fi magistraţii sau educatorii sociali). Pentru a încerca să extindem această familiaritate, am fi putut, aşa cum am procedat în unele anchete anterioare, să recurgem la strategii ca *jocul de rol*, să compunem identitatea unui subiect ocupând o poziţie socială determinată, pentru a face false demersuri de a cumpăra sau de a cere informaţii (mai ales la telefon). Aici, am hotărât să diversificăm anchetatorii, uitlizând metodic strategia pe care o folosise William Labov în studiul său despre vorbirea negrilor din Harlem : pentru a neutraliza efectul de impunere a limbii legitime, acesta ceruse unor

1. Aceste semne de *feedback*, pe care E.A. Schegloff le numeşte *response tokens*, exclamaţii precum „da", „bine", „desigur", „o ! ", precum şi datul din cap aprobator, privirile, zâmbetele şi toţi acei *information receipts*, semne corporale sau verbale de atenţie, interes, aprobare, încurajare, recunoaştere, sunt condiţia continuării normale a schimbului (un moment de neatenţie, de distragere a privirii e de ajuns uneori pentru a-i crea o anumită jenă subiectului, care îşi uită firul discursului) ; *plasate la momentul potrivit*, aceste semne atestă participarea intelectuală şi afectivă a anchetatorului.

tineri negri să realizeze ancheta lingvistică ; de asemenea, am încercat, de fiecare dată când a fost posibil, să neutralizăm unul din factorii majori de distorsiune a relaţiei de anchetă, instruind cu privire la tehnicile de anchetă persoane care puteau avea acces, în cadrul unei relaţii de familiaritate, la categoriile de anchetaţi care ne interesau.

Impunerea

Ne uimeşte câteodată faptul că subiecţii răspund cu atâta bunăvoinţă la întrebări atât de ciudate, arbitrare sau deplasate, precum cele care le sunt „administrate" uneori, mai ales în cadrul sondajelor de opinie. Cu toate acestea, cel care a condus măcar o dată un interviu ştie cât de greu este să-ţi concentrezi continuu atenţia asupra a ceea ce se spune (şi nu doar prin cuvinte) şi să anticipi întrebările care s-ar putea înscrie în mod „natural" în fluxul conversaţiei, respectând în acelaşi timp linia teoretică. Astfel, nimeni nu e ferit de efectul de impunere pe care îl pot exercita întrebările naiv egocentrice sau doar distrate şi mai ales de efectul pe care răspunsurile astfel smulse îl pot provoca asupra analistului, întotdeauna predispus să ia în serios, în interpretarea sa, un artefact pe care el însuşi l-a produs fără să ştie. De exemplu, un anchetator, de altfel politicos şi atent, îl întreabă deodată pe un muncitor metalurgist, care tocmai îi spusese cât de norocos a fost să poată lucra toată viaţa în acelaşi atelier, dacă el, „personal", este „*gata să plece de la Longwy*[1]" şi obţine, după un moment de surpriză, un răspuns de politeţe de tipul celor pe care un anchetator grăbit dintr-un institut de sondaje îl va înregistra ca pe o aprobare : *Acum* [ton uimit] ? *De ce aş face asta ? Să plec… Nu văd sensul… Nu, nu cred că aş pleca de la Longwy… nu ştiu, poate, de ce nu ? … într-o bună zi… Nu ştii niciodată… dar nu mă gândesc încă la asta. Nu mi-a venit asta în minte, mai ales că rămân… Nu ştiu, de ce nu* [râde], *nu ştiu, nu poţi şti niciodată…*

Atunci când un tânăr fizician intervievează un alt tânăr fizician (sau un actor un alt actor, un şomer un alt şomer etc.) cu care împărtăşeşte aproape toate caracteristicile ce ar putea funcţiona drept factori explicativi majori ai practicilor şi reprezentărilor acestuia, şi cu care se află într-o relaţie de profundă familiaritate, întrebările pe care le va pune se vor baza pe dispoziţiile sale, armonizate în mod obiectiv cu cele ale subiectului ; nici măcar cele mai brutal obiectivante dintre acestea nu ar avea de ce să îi apară ameninţătoare sau agresive, pentru că interlocutorul ştie că are în comun cu anchetatorul majoritatea lucrurilor pe care le dezvăluie, precum şi riscurile la care se expune vorbind. Iar, la rândul său, anchetatorul nu poate uita că obiectivând subiectul se obiectivează pe sine însuşi, aşa cum o dovedesc corecturile pe care le introduce în anumite întrebări, trecând de la un *tu* obiectivant la formulări impersonale, iar apoi la *noi*, prin care afirmă că şi el este supus obiectivării : „adică toate studiile pe care le-*ai* făcut, care *s-au* făcut, *ne*-au făcut să ne placă teoria". Iar proximitatea socială faţă de persoana intervievată explică fără îndoială jena pe care aproape toţi anchetatorii aflaţi într-o astfel de situaţie au resimţit-o, uneori de-a lungul întregului interviu, alteori într-un moment precis al analizei : într-adevăr, în toate aceste cazuri interviul riscă să devină o socio-analiză în doi, în care analistul este testat aproape la fel de mult ca cel anchetat.

Însă analogia cu strategia lui Labov nu este perfectă, pentru că aici nu e vorba numai de a înregistra un „discurs natural" cât mai puţin afectat de efectul de „disimetrie

1. Localitate în nord-estul Franţei (n. ed.).

culturală" ; acest discurs trebuie construit ştiinţific, astfel încât să ne ofere elementele necesare pentru a-l explica. Astfel, exigenţele impuse anchetatorilor ocazionali cresc şi, chiar dacă a avut loc o întâlnire prealabilă cu fiecare dintre ei, pentru a obţine informaţiile pe care le aveau asupra subiectului şi pentru a defini împreună liniile principale ale unei strategii de interviu, multe dintre anchetele realizate în astfel de condiţii nu au putut fi publicate : nu ofereau decât date socio-lingvistice incapabile de a furniza instrumentele propriei lor interpretări[1].

Acestor cazuri, în care sociologul reuşeşte să-şi creeze un fel de substitut, se adaugă relaţiile de anchetă în care anchetatorul reuşeşte să depăşească parţial distanţa socială, datorită relaţiilor de familiaritate pe care le are cu subiectul, precum şi prin francheţea socială, favorabilă discuţiei deschise, care asigură diverse legături de solidaritate secundară, ce pot oferi garanţii indiscutabile de înţelegere simpatetică : relaţii de familie sau prietenii din copilărie, ori, conform unora dintre anchetatoare, relaţia de complicitate între femei, au permis, în anumite cazuri, depăşirea obstacolelor cauzate de diferenţele de condiţie socială şi mai ales teama de dispreţul de clasă, care, atunci când sociologul este perceput ca fiind superior din punct de vedere social, sporeşte adesea teama, generală, dacă nu universală, de obiectivare.

Un exerciţiu spiritual

Însă toate procedeele şi subterfugiile pe care le-am putut imagina pentru a reduce distanţa îşi au limitele lor. Chiar dacă transcrierea nu poate reda ritmul, tempoul oral, e suficient să citim câteva interviuri, unul după altul, pentru a înţelege ceea ce diferenţiază discursurile smulse fărâmă cu fărâmă unor persoane îndepărtate de exigenţele tacite ale unei situaţii de interviu de discursurile celor care par a fi pregătiţi dinainte (prea bine, uneori) pentru această sarcină, cel puţin aşa cum o înţeleg ei. Aceştia din urmă stăpânesc atât de bine situaţia, încât reuşesc uneori să-i impună anchetatorului modul în care definesc ei jocul.

Atunci când nimic nu neutralizează sau nu suspendă efectele sociale ale disimetriei legate de distanţa socială, nu putem spera să obţinem discursuri cât mai puţin posibil marcate de efectele situaţiei de anchetă decât cu preţul unei munci neîncetate de construcţie. Paradoxal, aceasta va fi cu atât mai reuşită cu cât va rămâne mai discretă, ducând astfel la un schimb care să arate cât mai „natural" (înţeles ca felul în care decurge în mod curent un schimb obişnuit din viaţa cotidiană).

Sociologul poate obţine de la subiectul cel mai îndepărtat de el din punct de vedere social ca acesta să se simtă legitimat să fie ceea ce este dacă ştie să-i arate, prin ton şi mai ales prin conţinutul întrebărilor, fără să pretindă că anulează distanţa socială (spre deosebire de versiunea populistă, pentru care propriul punct de vedere devine un punct mort), că este capabil *să se pună virtual în locul său*.

1. Unul din motivele principale ale acestor eşecuri se explică, cu siguranţă, prin acordul perfect dintre anchetator şi subiect, care lasă să se manifeste în cel mai liber mod cu putinţă tendinţa subiecţilor de a spune totul (ca majoritatea mărturiilor şi documentelor istorice), în afara lucrurilor evidente, care vin de la sine (de exemplu, actriţa, pentru că se adresează unui actor, nu vorbeşte despre o serie de lucruri subînţelese despre ierarhiile dintre genuri, regizori, precum şi despre opoziţiile constitutive ale câmpului teatral la un moment dat). Ancheta oscilează deci între două limite, care nu sunt niciodată atinse : coincidenţa totală dintre anchetator şi anchetat, unde nimic nu ar putea fi spus pentru că nimic nu este pus sub semnul întrebării şi atunci totul este evident ; divergenţa totală, în care înţelegerea şi încrederea ar deveni imposibile.

Faptul de a încerca să te pui în locul ocupat de subiect în spaţiul social pentru a-l *necesita*, folosind acestă perspectivă drept punct de plecare al interviului, şi pentru a *fi*, într-un fel, de *partea* sa (în sensul expresei lui Francis Ponge, „de partea lucrurilor") nu înseamnă „proiectarea sinelui în celălalt", despre care vorbesc fenomenologii. Este vorba despre a ajunge la o înţelegere generică şi genetică a ceea ce este, bazată pe controlul (teoretic sau practic) al condiţiilor sociale al căror produs este subiectul : înţelegerea condiţiilor de existenţă şi a mecanismelor sociale care îşi exercită efectele asupra categoriei din care face parte (cea a liceenilor, a muncitorilor calificaţi, a magistraţilor etc.) şi a condiţionărilor, atât psihice, cât şi sociale, asociate cu poziţia şi cu traiectoria sa în spaţiul social. Contrar vechii distincţii a lui Dilthey, trebuie să afirmăm că *a înţelege şi a explica alcătuiesc un tot*.

Această înţelegere nu se reduce la o stare de spirit binevoitoare. Ea se manifestă în modul, în acelaşi timp inteligibil, liniştitor şi binevoitor, de a prezenta şi conduce interviul, de a face în aşa fel încât ancheta şi situaţia în sine să aibă sens pentru cel anchetat, mai ales în ceea ce priveşte problematica propusă : aceasta, ca şi răspunsurile probabile pe care le poate suscita, va fi dedusă dintr-o reprezentare verificată a condiţiilor în care e plasat cel interogat şi a celor al căror produs este. Rezultă de aici că anchetatorul nu poate fi cu adevărat la înălţimea obiectului său decât dacă deţine o ştiinţă imensă, acumulată uneori de-a lungul unei întregi vieţi de cercetare, dar şi din interviurile anterioare cu cel anchetat sau cu alţi informatori. Majoritatea interviurilor publicate reprezintă un moment, cu siguranţă privilegiat, dintr-o lungă serie de schimburi şi nu au nimic în comun cu întâlnirile punctuale, arbitrare şi ocazionale, specifice interviurilor realizate în grabă, de anchetatori lipsiţi de competenţe specifice.

Chiar dacă nu se manifestă decât în mod negativ, mai ales inspirând precauţiile şi atitudinile prevenitoare care îl determină pe subiect să aibă încredere şi să intre în joc sau excluzând întrebările forţate sau deplasate, această informaţie prealabilă este cea care îi permite anchetatorului să improvizeze constant întrebările pertinente, veritabile *ipoteze* care se sprijină pe o reprezentare intuitivă şi provizorie a formulei generatoare specifice celui intervievat, pentru a o face să se manifeste deplin[1].

Chiar dacă ar putea procura echivalentul teoretic al cunoaşterii practice asociate proximităţii sau familiarităţii, chiar şi cea mai profundă cunoaştere prealabilă ar fi incapabilă să ducă la o înţelegere veritabilă dacă nu ar fi însoţită de atenţia şi de o deschidere generoasă faţă de celălalt, care sunt greu de găsit în viaţa reală. Suntem tentaţi să nu acordăm discursurilor relativ ritualizate despre necazurile mai mult sau mai puţin comune decât o atenţie la fel de goală şi de formală ca atunci când întrebăm „ce mai faci", întrebarea ritualizată care declanşează aceste confesiuni. Cu toţii am auzit poveşti despre conflicte de succesiune sau de vecinătate, despre dificultăţi scolare sau rivalităţi de birou, pe care le înregistrăm prin categorii de percepţie care, reducând personalul la impersonal, drama

1. Asupra acestui punct, ca şi asupra altora, ne-am face cu siguranţă mai bine înţeleşi dacă am putea menţiona erorile cele mai tipice, care izvorăsc cel mai adesea din inconştienţă şi ignoranţă. Unele virtuţi ale unei interogări atente la propriile sale efecte pot trece neobservate, deoarece se manifestă mai ales în absenţe. De aici provine interesul interogatoriilor birocratice analizate mai jos (p. 927) : adevărate examene în arta de a trăi, în care anchetatorul, închis în presupusurile instituţionale şi certitudinile sale etice, măsoară capacitatea celor anchetaţi de a adopta o conduită „convenabilă", scot la iveală, prin contrast, toate întrebările pe care respectul bazat pe cunoaşterea prealabilă ne face să le excludem, pentru că sunt incompatibile cu o reprezentare adecvată a situaţiei persoanei intervievate sau cu filosofia acţiunii pe care o angajează în practica sa.

singulară la fapt divers, permit un soi de economie de gândire, de interes, de afect, pe scurt, de înţelegere. Şi chiar atunci când ne mobilizăm toate resursele de vigilenţă profesională şi de simpatie personală, ne e greu să ne smulgem din adormirea atenţiei care favorizează iluzia unor lucruri deja auzite sau deja văzute, pentru a intra în singularitatea unei poveşti de viaţă şi pentru a încerca să înţelegem atât unicitatea, cât şi caracterul general al dramelor unei existenţe. Semi-înţelegerea imediată a privirii distrate şi banalizante descurajează efortul care trebuie depus pentru a sparge ecranul cuvintelor comune, în care fiecare dintre noi trăieşte şi îşi povesteşte micile necazuri, precum şi marile nenorociri. Ceea ce impersonalul „se" [*on*], stigmatizat de filosofi şi desconsiderat de literaţi, cu mijloacele sale îngrozitor de „neautentice", este, fără îndoială, pentru *eu*-ul ce credem că suntem, prin cea mai comună revendicare a singularităţii, lucrul cel mai greu de ascultat.

Astfel, cu riscul de a-i şoca atât pe metodologii rigorişti, cât şi pe hermeneuţii inspiraţi, aş afirma că interviul poate fi considerat o formă de *exerciţiu spiritual*, care îşi propune să obţină, prin uitarea de sine, o veritabilă conversiune a modului în care îi privim pe ceilalţi în împrejurări obişnuite din viaţă[1]. O dispoziţie deschisă, care tinde să îşi asume problemele celui intervievat, capacitatea de a-l lua şi de a-l înţelege aşa cum este, în necesitatea sa singulară, reprezintă un fel de *dragoste intelectuală*: o privire care consimte necesităţii, asemenea „dragostei intelectuale de Dumnezeu", adică de ordinea naturală, pe care Spinoza o considera forma supremă a cunoaşterii.

Esenţialul „condiţiilor de reuşită" a interviului rămâne totuşi ascuns. Oferind persoanei intervievate o situaţie de comunicare cu totul excepţională, eliberată de constrângerile, mai ales temporale, ce caracterizează majoritatea schimburilor cotidiene şi propunându-i alternative care îl incită ori îl autorizează să exprime necazurile, lipsurile sau cererile pe care le descoperă exprimându-le, anchetatorul contribuie la crearea condiţiilor de apariţie a unui discurs extra-ordinar, care ar fi putut să nu fie niciodată exprimat şi care totuşi era deja acolo, aşteptând condiţiile în care să fie actualizat[2].

Chiar dacă nu percep în mod conştient toate semnele acestei disponibilităţi (care cere, cu siguranţă, ceva mai mult decât o simplă conversie intelectuală), anumiţi subiecţi, mai ales dintre cei mai neajutoraţi, par să considere această situaţie drept o ocazie excepţională de a vorbi, de a se face ascultaţi, de a-şi transpune experienţa din sfera privată în cea publică; de asemenea, este şi o ocazie de *a se explica*, în sensul cel mai complex al termenului, adică de a-şi construi propriul punct de vedere asupra lor înşişi şi a lumii şi de a face manifest punctul, din interiorul acestei lumi, din care se văd pe ei şi din care văd lumea, devenind astfel comprehensibili, jusitificaţi, mai întâi pentru ei înşişi[3]. Uneori se ajunge până în punctul în care, departe de a fi simple instrumente în mâinile anchetatorului, ei par a fi cei care conduc interviul, iar densitatea şi intensitatea discursului lor, precum şi impresia pe care o dau adesea, că simt un fel de uşurare şi chiar de împlinire, totul în ei evocă *fericirea de a se exprima*.

---

1. I-am putea cita aici pe Epictet sau pe Marc Aureliu, evocând dispoziţia care ne face să primim cu bunăvoinţă tot ce depinde de cauza universală, asentimentul (*prosthesis*) jovial faţă de lumea naturală.
2. Munca „socratică", de încurajare a explicitării, încearcă să propună fără a impune, să formuleze sugestii, uneori prezentate explicit drept sugestii (nu cumva vreţi să spuneţi că…), cu scopul de a oferi prelungiri multiple şi deschise discursului subiectului, ezitărilor sau căutărilor sale de cuvinte.
3. Am observat astfel, de mai multe ori, că subiectul repeta cu o satisfacţie vizibilă cuvântul sau fraza care îl lămurise asupra lui însuşi, adică asupra poziţiei sale (ca de exemplu cuvântul *fuzibil* [siguranţă electrică], pe care îl folosisem pentru a desemna poziţia critică a unui subiect în ierarhia instituţiei unde lucra şi care, prin conotaţiile sale, evoca tensiunile extreme pe care le trăia).

Fără îndoială, putem vorbi despre o *auto-analiză provocată şi însoţită* : în mai multe cazuri, am avut impresia că persoana intervievată profita de ocazia care îi era oferită pentru a-şi pune întrebări asupra ei înseşi, precum şi de licitarea sau solicitarea implicate de întrebările şi sugestiile noastre (întotdeauna deschise şi multiple şi adesea reduse la o aşteptare tăcută) pentru a face o muncă de explicitare, în acelaşi timp gratifiantă şi dureroasă, şi pentru a enunţa, uneori cu o *intensitate expresivă* extraordinară, experienţe şi gânduri îndelung rezervate sau reprimate.

Rezistenţa la obiectivare

Să nu ne închipuim că sociologul poate controla complet, doar prin prisma reflexivităţii, efectele, întotdeauna complexe şi multiple, ale relaţiei de anchetă ; trebuie să ţinem cont de faptul că şi subiecţii pot folosi ancheta, în mod conştient sau inconştient, pentru a încerca să-şi impună propria perspectivă asupra situaţiei şi pentru a întoarce în folosul lor un schimb ce are drept miză şi imaginea pe care o au, pe care vor să o dea şi să şi-o dea asupra lor înşişi. Iar asta se întâmplă în contextul în care, evocând – aşa cum îi incită subiectul anchetei – „ceea ce nu merge" în viaţa lor, ei se expun tuturor prezumpţiilor negative care apasă asupra relelor şi nefericirii, atât timp cât nu se pot mula în formele legitime de exprimare a necazurilor legitime, cele furnizate de politică, drept, psihologie sau literatură. Astfel, de exemplu, în numeroase interviuri (mai ales cele cu membri ai Frontului Naţional[1]), relaţia socială dintre subiect şi anchetator produce un efect de cenzură extrem de puternic, amplificat de prezenţa magnetofonului : acesta este cu siguranţă factorul care face ca anumite opinii să fie greu de mărturisit (cu excepţia unor scurte scăpări sau lapsusuri). Unele interviuri poartă urmele efortului subiectului de a domina constrângerile înscrise în situaţie, arătând că este capabil să-şi asume propria obiectivare şi să adopte, faţă de sine însuşi, punctul de vedere reflexiv al cărui proiect este înscris în însăşi intenţia anchetei.

Una din modalităţile cele mai subtile de a rezista la obiectivare este cea practicată de subiecţii care, profitând de proximitatea lor socială cu anchetatorul, încearcă, mai degrabă inconştient decât conştient, să se protejeze, dând impresia că intră în joc şi încercând să impună, tot fără să o ştie, iluzia unei auto-analize. În ciuda aparenţelor, nimic nu este mai străin de obiectivarea participativă – în care anchetatorul îl asistă pe subiect în efortul, în acelaşi timp dureros şi gratifiant, de a aduce la lumină determinanţii sociali ai opiniilor şi practicilor sale, cu tot ceea au ele mai dificil de asumat şi de mărturisit – decât falsa obiectivare complezentă, pe jumătate demistificare şi astfel dublu mistificatoare, care aduce toate plăcerile lucidităţii, fără însă a pune sub semnul întrebării esenţialul.

Voi cita un singur exemplu : *resimt un disconfort, pentru că nu prea ştiu unde mă situez (…), din punct de vedere social nu prea ştiu unde mă aflu… Poate e la nivelul recunoaşterii de către celălalt (…). Îmi dau seama că privirea celuilalt se schimbă în funcţie de poziţia socială pe care o ai, eşti văzut cu totul altfel şi asta e perturbant. Îmi era greu să am mai multe statute sociale, uneori nu mă mai regăseam, mai ales prin prisma privirii celorlalţi* etc.

1. Partid politic de extremă dreaptă în Franţa (n. ed.).

Se întâmplă uneori ca astfel de discursuri, care suprapun o aparenţă de explicaţie pe o mărturisire aparentă, să suscite, la un anchetator care se recunoaşte în aceste discursuri construite cu ajutorul unor instrumente de gândire şi forme de expresie apropiate de ale sale, o formă de narcisism intelectual care se poate combina cu mirarea populistă sau se poate disimula în aceasta.

Astfel, atunci când fata unor imigranţi evocă, cu multă naturaleţe, greutăţile vieţii ei scindate în faţa unui anchetator care poate regăsi în unele din afirmaţiile sale anumite aspecte ale propriei experienţe în situaţii dificile, aceasta reuşeşte, în mod paradoxal, să facă uitat principiul viziunii, extrem de stilizată, asupra vieţii ei pe care îl propune, adică faptul că studiază la facultatea de litere, ceea ce îi permite să ofere o dublă gratificare interlocutorului său : un discurs cât mai apropiat de modul în care percepe el o categorie defavorizată şi o împlinire formală, care elimină orice obstacol legat de diferenţele sociale şi culturale. Ar trebui să citäm totul aici, atât întrebările, cât şi răspunsurile.

Anchetatorul – *Conştientizarea s-a produs atunci când ai ajuns în Franţa. Dar conştientizarea a ce, mai exact* ?

Subiectul – *Conştientizarea realului, în sensul că aici vor începe să se contureze lucrurile pentru mine. Trăiesc, cu adevărat, despărţirea de părinţi. Aceasta a căpătat sens, cu adevărat, pentru mine din momentul în care am trecut de la perioada petrecută cu părinţii acolo sau, mă rog, cu mama şi cu familia ei (în Maroc, acolo unde mama a rămas după despărţire) la perioada petrecută aici, unde l-am întâlnit, în sfârşit, pe tata. E pentru prima dată când trăim cu adevărat împreună. Chiar atunci când era căsătorit cu mama, îşi petrecea viaţa socială aici (în Franţa), deci se vedeau rar, aşa că eu îl vedeam rar. Aşa că aveam impresia că abia acum îl descopăr cu adevărat (…). El intra în viaţa mea abia în momentul în care urma să locuim împreună. Deci, conştientizată astfel, despărţirea capătă sens. Îţi dai seama că nu ai trăit niciodată cu tatăl tău (…). Iar apoi s-a petrecut o conştientizare a unui alt peisaj. Nu mai e acelaşi timp şi spaţiu (…). Ştii că treci de la tata la mama. Asta te poate entuziasma, într-o anumită măsură, însă încetul cu încetul realitatea te face să înţelegi ce s-a întâmplat. Deci nu mai ai de-a face cu acelaşi cadru, cu aceiaşi oameni, cu acelaşi timp şi spaţiu. În momentul acela am intrat într-o perioadă destul de incertă sau, dacă vrei, a trebuit să fac legătura, de atunci, între două lumi care pentru mine erau separate complet. Am reflectat puţin la această separare, care o depăşeşte cu mult pe cea dintre tată şi mamă*. Iar ceva mai încolo : *Am impresia, de fapt, că sunt ancorată în ceva. Şi că întrebarea care se pune acum este dacă voi continua aşa sau voi încerca să ies cu totul din această situaţie. Sincer, nu prea cred. Deci cu siguranţă voi fi mereu undeva la mijloc. E adevărat că nu mă interesează să fiu aşa sau aşa. Vreau să păstrez acest spaţiu intermediar, ca un curent de aer. Nu ştiu*.

Aşa cum se poate observa, interviul devine un soi de monolog în care persoana intervievată pune ea însăşi întrebările şi răspunde abundent, dintr-o suflare, impunând anchetatorului (care nici nu cere altceva) nu doar problematica, ci şi stilul (*Te simţi denaturată aici ?* sau *Care este cea mai mare insatisfacţie a ta ?*), excluzând de facto orice întrebare asupra datelor obiective ale traiectoriei subiectului, altele decât cele care intră în proiectul de autoportret, aşa cum este el înţeles şi orientat de subiect.

În această relaţie de schimb, fiecare îl înşală într-o anumită măsură pe celălalt, înşelându-se în acelaşi timp pe sine însuşi : anchetatorul crede în „autenticitatea” discursului subiectului pentru că i se pare că a reuşit să descopere discursul brut, dens, nealterat, pe care alţii

sau nu au ştiut să-l vadă, sau să-l provoace (anumite forme, mai mult sau mai puţin stilizate, ale discursului ţărănesc sau muncitoresc pot exercita o seducţie asemănătoare) ; persoana intervievată mimează personajul pe care anchetatorul îl aştepta în această întâlnire, imigranta, asigurându-şi astfel, fără a o revendica în mod deschis, recunoaşterea valorii literare a discursului său, care se constituie atât într-o mărturie sinceră a zbuciumului interior, cât şi într-o căutare a salvării prin forma stilistică[1].

O construcţie realistă

Chiar dacă se poate întâmpla să fie perceput ca atare, acordul realizat astfel între anticipările anchetatorului şi aşteptările celui anchetat nu are nimic miraculos. Adevărata adecvare la ceea ce este dat presupune un act de construcţie bazat pe stăpânirea practică a logicii sociale în conformitate cu care este construit acest dat. Astfel, de exemplu, nu putem auzi cu adevărat ceea ce se spune în conversaţia, în aparenţă cu totul banală, a trei liceene, decât dacă evităm să le reducem la prenumele care le desemnează – aşa cum fac atâtea sociologii la magnetofon – şi ştim să citim, în cuvintele lor, structura relaţiilor obiective, prezente şi trecute, între traiectoria lor şi structura unităţilor de învăţământ pe care le-au frecventat şi, astfel, întreaga structură şi istorie a sistemului de învăţământ : contrar unei viziuni naiv personaliste a singularităţii persoanelor sociale, doar aducerea la lumină a structurilor imanente ale discursurilor conjuncturale exprimate într-o interacţiune punctuală ne permite să înţelegem ceea ce constituie idiosincrazia fiecăreia dintre adolescente, precum şi complexitatea singulară a acţiunilor şi reacţiilor acesteia.

Astfel înţeleasă[2], analiza conversaţiei nu citeşte în discursuri doar structura conjuncturală a interacţiunii ca piaţă, ci şi structurile invizibile care o organizează, adică, în acest caz, structura spaţiului social în care au evoluat fetele şi structura spaţiului şcolar în cadrul căruia au parcurs traiectorii diferite şi care, deşi aparţin trecutului, continuă să influenţeze modul în care îşi percep trecutul şi viitorul şcolar, precum şi pe ele însele, cu ceea ce au ele mai specific[3].

1. Dacă logica jocului dublu în confirmarea mutuală a identităţilor găseşte un teren extrem de favorabil în relaţia de anchetă, aceasta nu se manifestă doar în interviurile „ratate" (destul de numeroase) pe care a trebuit să le eliminăm ; şi aş putea cita lucrări care o ilustrează perfect, cum ar fi romanul Ninei Bouraoui (*La Voyeuse interdite*, Paris, Gallimard, 1990), precum şi anumite forme ale literaturii populiste care, pretinzând că le cumulează, eschivează exigenţele mărturiei sociologice autentice, precum şi pe cele ale romanului autentic, pentru că îşi iau drept punct orb propriul lor punct de vedere. Însă exemplul cel mai revelator mi se pare romanul lui David Lodge, *Small World* (New York, Warner Books, 1984, traducere în franceză *Un tout petit monde*, Paris, Rivages, 1991), o demistificare mistificatoare, ce prezintă toate locurile comune ale reprezentării complezente, fals lucide şi narcisiste, pe care universitarii (şi-)o creează asupra lor înşişi şi a universului lor şi care s-a bucurat, aşa cum era de aşteptat, de un succes imens în mediile universitare, precum şi în mediile celor cu studii superioare.
2. Adică într-un sens foarte diferit de cel pe care i-l dăm atunci când avem drept obiect modul de a gestiona conversaţia, de exemplu strategiile de deschidere şi de închidere, *făcând abstracţie* de caracteristicile sociale şi culturale ale participanţilor.
3. Aş fi putut cita şi interviul cu un tânăr licean, fiu de imigranţi, care este o exemplificare, în sensul dat de Goodman, a analizei transformărilor din sistemul de învăţământ, care au dus la multiplicarea celor *excluşi din interior*, subiectul fiind un „eşantion" perfect, tot în termenii lui Goodman, al acestei noi categorii de liceeni.

Astfel, opunându-ne iluziei care caută neutralitatea în anularea observatorului, trebuie să admitem că, în mod paradoxal, „spontanul" este de fapt construit, însă printr-o *construcţie realistă*. Pentru a încerca o explicaţie a acestui fapt, voi povesti o anecdotă care va arăta că cercetarea poate aduce la lumină realităţile pe care le înregistrează doar atunci când se bazează pe o cunoaştere prealabilă a acestora. În ancheta pe care am condus-o cu privire la problema locuinţei, pentru a evita irealitatea abstractă a întrebărilor despre ceea ce preferă oamenii, mai ales în ceea ce priveşte cumpărarea şi închirierea, m-am gândit să le cer persoanelor intervievate să vorbească despre reşedinţele lor succesive, despre modul în care le obţinuseră, despre motivele şi cauzele care i-au determinat să le aleagă sau să le părăsească, despre modificările pe care le-au făcut etc. Interviurile pe care le-am conceput astfel s-au desfăşurat, după părerea noastră, în mod deosebit de „natural", suscitând mărturii de o sinceritate nesperată. Însă mult timp după aceea am auzit în metrou, absolut întâmplător, o conversaţie între două femei ce aveau în jur de 40 de ani : una dintre ele, care tocmai se mutase într-un apartament nou, vorbea despre diferitele locuinţe pe care le avusese, iar interlocutoarea ei se purta ca şi cum ar fi urmat regula pe care o stabilisem pentru interviurile noastre. Iată transcrierea pe care am făcut-o, din amintiri, imediat după ce am asistat la dialog :

— E prima dată când locuiesc într-o casă nouă. E foarte bine…

— Prima locuinţă pe care am avut-o la Paris, pe strada Brancion, era una veche, casa nu fusese renovată din primul război mondial. Trebuia refăcut totul, însă totul era aiurea. Şi pe urmă nu am putut curăţa plafoanele, aşa de înnegrite erau.

— Sigur, e mult de muncă…

— Înainte am locuit, împreună cu părinţii mei, într-o locuinţă fără apă curentă. Acum era grozav, cu doi copii, să am baie.

— Şi la părinţii mei era la fel. Dar asta nu înseamnă că eram murdari. E adevărat, e mai uşor…

— După aceea ne-am mutat la Créteil, într-un bloc nou, care însă avea deja vreo zece ani…

Şi povestea a continuat aşa, foarte natural, întreruptă doar de intervenţii menite fie să arate că „mesajul a fost recepţionat", prin simpla repetiţie, la modul afirmativ ori negativ, a ultimei fraze pronunţate, fie să arate interesul ori să afirme împărtăşirea unui punct de vedere (*E greu, când lucrezi toată ziua în picioare…* sau *Şi la părinţii mei era aşa…*). Această participare prin care te angajezi în conversaţie, angajându-l astfel şi pe interlocutor să se implice, este ceea ce distinge în modul cel mai clar conversaţia obişnuită sau interviul, aşa cum l-am practicat noi, de interviul în care anchetatorul, dorind să rămână neutru, refuză orice angajare personală.

Este o diferenţă radicală între această formă de maieutică şi impunerea unei problematici pe care o operează, având această iluzie a „neutralităţii", numeroase anchete prin sondaj, ale căror întrebări forţate şi artificiale fabrică artefactele pe care cred că le înregistrează – fără a mai vorbi de acele interviuri televizate care le smulg invitaţilor discursuri derivate din discursurile pe care televiziunea le produce cu privire la ei[1]. Prima diferenţă este conştientizarea pericolului, fondată pe cunoaşterea labilităţii a ceea ce numim opinii : dispoziţiile profunde sunt disponibile pentru mai multe forme de expresie şi pot fi recunoscute în formulări pre-constituite (răspunsurile preconstituite ale chestionarului închis sau

1. Cred că este necesar să amintesc aici analizele pe care le-am dezvoltat sistematic în alte lucrări (*cf.* mai ales „L'opinion publique n'exite pas", *Questions de sociologie*, Paris, Minuit, 1984, pp. 222-250).

discursurile pregătite dinainte din politică) relativ diferite. Ceea ce înseamnă că nimic nu e mai uşor de operat şi, într-un sens, „mai natural" decât impunerea unei problematici : ca dovadă, *deturnările de opinie* pe care le operează atât de des, cu toată inocenţa inconştienţei, sondajele de opinie (astfel predispuse să devină instrumente ale unei demagogii raţionale), precum şi, mai general, demagogii de orice orientare, mereu grăbiţi să ratifice aşteptările aparente ale unor indivizi care nu îşi pot întotdeauna identifica adevăratele lipsuri[1]. Efectul de impunere exercitat sub acoperirea „neutralităţii" este cu atât mai nociv cu cât publicarea opiniilor astfel formate contribuie la impunerea lor şi le asigură o existenţă socială, aducându-le anchetatorilor aparenţa unei validări care le întăreşte credibilitatea.

Vedem astfel că reprezentarea empiristă a ştiinţei este confirmată de faptul că o cunoaştere riguroasă implică aproape întotdeauna o ruptură mai mult sau mai puţin evidentă, care ar putea fi văzută ca fiind efectul unei petiţii de principiu sau al unui *parti-pris*, cu evidenţele opiniei generale, în mod obişnuit identificate cu bunul-simţ. Într-adevăr, este suficient să lăsăm lucrurile să meargă de la sine, să ne abţinem de la orice intervenţie, de la orice construcţie, pentru a cădea în greşeală : lăsăm astfel cale liberă preconstrucţiilor sau efectului automat al mecanismelor sociale care funcţionează chiar şi în cazul celor mai simple operaţii ştiinţifice (conceperea şi formularea întrebărilor, definirea categoriilor de codaj etc.). Efectele reprezentărilor despre realitatea socială care îi vizează atât pe anchetatori, cât şi pe cei anchetaţi pot fi contracarate doar prin denunţarea activă a presupusurilor tacite ale opiniei generale. Mă refer îndeosebi la cele produse de presa scrisă şi mai ales de televiziune şi care li se impun, mai ales celor mai puţin pregătiţi, drept enunţuri prefabricate despre ceea ce ei consideră că este experienţa lor.

Agenţii sociali nu au conştiinţa clară a ceea ce sunt şi a ceea ce fac ; mai precis, nu au neapărat acces la principiul a ceea ce îi nemulţumeşte sau îi supără, iar declaraţiile cele mai spontane pot, fără nicio intenţie de disimulare, exprima cu totul altceva decât ceea ce par a spune. Sociologia (şi e ceea ce o deosebeşte de ştiinţa fără savant reprezentată de sondajele de opinie) ştie că trebuie să găsească mijloacele de a pune sub semnul întrebării, în primul rând interogându-se pe sine, toate presupusurile, atât ale anchetatorului, cât şi ale subiectului, care fac adesea ca relaţia de anchetă să nu se instaleze decât pe baza unui acord al inconştientelor[2].

Sociologia mai ştie şi că opiniile cele mai spontane, deci aparent cele mai autentice, care îi satisfac pe anchetatorul grăbit din institutele de sondaj şi pe comanditarii anchetei, pot funcţiona conform unei logici foarte apropiate de cea relevată de psihanaliză. Este cazul, de exemplu, al acelei ostilităţi apriorice faţă de străini pe care o întâlnim uneori în mediul agricultorilor sau al micilor comercianţi care nu au avut experienţa directă a imigranţilor : nu putem depăşi aparenţele opacităţii şi absurdităţii, opuse unei interpretări comprehensive, decât dacă vedem că, printr-un soi de *deplasare*, această atitudine oferă o soluţie contradicţiilor specifice acestor capitalişti cu venituri de proletari şi a modului în care aceştia

1. Aceste reflecţii sunt destinate mai ales celor care consideră că critica sondajelor este o critică a democraţiei.
2. Am arătat, prin analiza detaliată a răspunsurilor la un sondaj asupra oamenilor politici (Giscard, Chirac, Marchais etc.), conceput pe modelul jocului chinezesc (dacă ar fi un arbore, un animal etc.), că anchetele pun în practică, fără să o ştie, în răspunsurile lor, scheme clasificatorii (puternic/slab, rigid/suplu, nobil/josnic) pe care autorii chestionarelor le introduseseră ei înşişi, *fără să o ştie*, în întrebări : inanitatea comentariilor pe care autorii chestionarului le-au făcut cu privire la tabelele statistice publicate arătau că nu înţeleseseră deloc datele pe care ei înşişi le produseseră şi, astfel, nici operaţia prin care le produseseră (*cf.* P. Bourdieu, *La Distincion*, Paris, Minuit, 1979, pp. 625-640).

percep statul, pe care îl consideră responsabil de o redistribuţie inacceptabilă. Astfel, motivele reale ale nemulţumirii şi insatisfacţiei se exprimă sub o formă deturnată şi nu pot accede la conştiinţă, adică la discursul explicit, decât dacă sunt aduse la lumină lucrurile îngropate în cei care le trăiesc şi care, în acelaşi timp, nu sunt conştienţi de ele şi le cunosc mai bine decât oricine.

Sociologul îi poate ajuta în această muncă, asemenea unei moaşe, cu condiţia să aibă o cunoaştere aprofundată a condiţiilor de existenţă ale căror produs sunt şi a efectelor sociale pe care le poate avea relaţia de anchetă şi care pot exercita poziţia şi dispoziţiile primare ale sociologului. Însă dorinţa de a descoperi adevărul, specifică intenţiei ştiinţifice, este cu totul lipsită de eficienţă practică dacă nu este actualizată sub forma unei „meserii", produs al tuturor cercetărilor anterioare, şi care nu este o ştiinţă abstractă şi pur intelectuală : această meserie este o adevărată „dispoziţie de a căuta adevărul" (*hexis tou alètheuein*, cum spune Aristotel în *Metafizica*), care îl face pe analist să improvizeze pe loc, în imediatul situaţiei de interviu, strategiile de prezentare de sine şi replicile adaptate, aprobările şi întrebările oportune etc., pentru a-l ajuta pe subiect să îşi spună adevărul sau, mai bine zis, să se elibereze de adevărul său[1].

Riscurile scriiturii

Munca de construcţie pe care o presupune interviul înregistrat implică aceeaşi dipoziţie – e ceea ce ne va ajuta să avansăm mai rapid în analiza procedurilor de transcriere şi analiză. Într-adevăr, este evident că transcrierea cea mai literală (punctuaţia, locul unei virgule putând influenţa sensul unei fraze) este deja o adevărată *traducere* sau chiar o interpretare. Cu atât mai mult cea propusă aici : contrazincând iluzia spontaneistă a unui discurs care „vorbeşte de la sine", ea foloseşte deliberat *pragmatica scriiturii* (mai ales prin introducerea titlurilor şi subtitlurilor compuse din fraze luate din interviu) pentru a orienta atenţia cititorului spre trăsături sociologic pertinente pe care o privire neantrenată sau distrată nu le-ar observa.

Procesul verbal al discursului cules de autorul transcrierii este supus unei serii de constrângeri adesea greu de conciliat. Pe de o parte, constrângerile de fidelitate faţă de tot ceea ce a fost exprimat pe durata interviului – discurs care nu se reduce la ceea ce s-a înregistrat efectiv pe banda magnetică – ne-ar putea tenta să-i redăm acestuia toate elementele de care transcrierea şi instrumentele obişnuite de punctuaţie – extrem de slabe şi de sărace – tind să-l priveze şi care adesea îi dau tot sensul şi interesul. Dar pe de altă parte ne lovim de constrângerile de lizibilitate care se definesc în relaţie cu destinatarii potenţiali, cu aşteptări şi interese extrem de diverse, şi care nu permit publicarea unei transcrieri fonetice dotate cu notele necesare pentru a restitui tot ceea ce se pierde prin trecerea de la oral la scris, adică vocea, pronunţia (mai ales variantele semnificative din punct de vedere social),

1. Nu e cazul să analizăm aici toate paradoxurile habitusului ştiinţific, care implică, pe de o parte, o muncă vizând conştientizarea dispoziţiilor primare constituite social, pentru a le neutraliza şi dezrădăcina (sau, mai bine, pentru a le „dezincorpora"), şi, pe de altă parte, o muncă – şi un *antrenament* – vizând să incorporeze şi deci să facă aproape „inconştiente" principiile definite conştient ale diferitelor metode devenite astfel *practic disponibile* (opoziţia dintre „cunoştinţele" conştiente şi „cunoştinţele" inconştiente, la care am recurs aici pentru nevoile de transmitere, este cu totul artificială şi greşită : de fapt, principiile practicii ştiinţifice pot fi atât prezente în conştiinţă – în grade diferite în funcţie de momentele şi de „nivelurile" practice –, cât şi să funcţioneze în stare practică, sub formă de dispoziţii incorporate).

intonaţia, ritmul (fiecare interviu are propriul său tempo, diferit de cel al lecturii), limbajul gesturilor, al mimicii şi al posturii corpului etc.[1].

Astfel, transcrierea este în mod necesar o scriere, înţeleasă ca o rescriere[2] : ca şi trecerea de la scris la oral pe care o implică teatrul, trecerea de la oral la scris presupune, prin schimbarea suportului, infidelităţi care reprezintă cu siguranţă condiţia unei adevărate fidelităţi. Antinomiile bine cunoscute din literatura populară ne amintesc că nu putem reda cu adevărat cuvântul celor care nu au obişnuinţa să vorbească redându-l în forma sa brută. Sunt încetineli, repetiţii, fraze întrerupte şi prelungite prin gesturi, priviri, suspine sau exclamaţii, sunt digresiuni laborioase, ambiguităţi pe care transcrierea le va lămuri, referiri la situaţii concrete, evenimente legate de istoria unui oraş, a unei uzine sau a unei familii etc. (şi pe care vorbitorul le evocă cu atât mai spontan cu cât interlocutorul cunoaşte mai bine subiectul, deci şi mediul său familiar).

De aceea, în numele respectului datorat autorului, a trebuit, în mod paradoxal, să eliminăm din text anumite dezvoltări parazitare, fraze confuze, cuvinte în plus sau ticuri verbale (cum ar fi „deci" sau „păi"), care, chiar dacă dau o coloratură autentică discursului oral şi îndeplinesc o funcţie importantă în comunicare – permiţându-i vorbitorului să susţină un discurs care ezită sau să-l ia pe interlocutor drept martor –, încurcă transcrierea uneori până într-atât încât o fac cu totul ilizibilă pentru cineva care nu a auzit discursul original. De asemenea, ne-am permis să omitem transcrierea elementelor pur informative (despre originea socială, studii, meserie etc.) atunci când acestea au putut fi raportate în stil indirect, în textul introductiv. Însă nu am înlocuit niciodată un cuvânt cu un altul, nu am modificat ordinea întrebărilor sau derularea interviului şi am semnalat toate omisiunile.

Datorită exemplificării, concretizării şi simbolizării pe care le operează şi care le conferă uneori o intensitate dramatică şi o forţă emoţională apropiată de cea a textului literar, înregistrările transcrise pot avea un rol *revelatoriu*, mai ales asupra celor care împărtăşesc cu interlocutorul unele din proprietăţile lor generice. Asemenea parabolelor din discursul profetic, interviurile ne permit să oferim un echivalent mai accesibil analizelor conceptuale complexe şi abstracte, căci scot la iveală, inclusiv prin caracteristicile aparent cele mai specifice ale enunţării (intonaţia, pronunţia), structurile obiective pe care cercetarea îşi propune să le evidenţieze[3]. Capabile să emoţioneze, să atingă sensibilitatea, fără a face concesii

1. Ştim de exemplu că ironia, născută adesea dintr-o discordanţă voită între simbolistica corporală şi cea verbală sau între diferite nivele ale enunţării verbale, se pierde aproape inevitabil în transcriere. La fel se întâmplă cu ambiguităţile şi cu imprecizia specifice limbajului oral pe care scrierea le limpezeşte aproape inevitabil, mai ales prin punctuaţie. Însă o serie întreagă de informaţii este înscrisă în numele proprii, care le spun foarte multe celor apropiaţi (şi pe care a trebuit să le suprimăm aproape de fiecare dată, pentru a păstra anonimatul subiecţilor), nume de persoane, de locuri, de instituţii, cărora li se adaugă adesea opoziţiile structurante : este cazul opoziţiei dintre teatrul de avangardă şi cel de bulevard, care dă sens confuziei, comisă de o actriţă, între numele unei actriţe de bulevard şi al unei tragediene clasice celebre, o confuzie semnificativă prin care trădează, pentru cine poate înţelege, întregul adevăr al unui eşec provenit dintr-o orientare iniţială prost aleasă între cele două drumuri.
2. *Cf.* P. Encrevé, „Sa voix harmonieuse et voilée", *Hors cadre*, 3, 1985, pp. 42-51. O transcriere integrală (non-fonetică) a tuturor celor 182 de interviuri a fost realizată şi arhivată.
3. Discursul angajatei de la poştă spune mult mai multe, deşi spune şi asta, decât ceea ce spune, cu toată răceala abstractă a limbajului corporal, într-o analiză asupra traseului profesional al angajaţilor din provincie, obligaţi, cel mai adesea, să plătească cu un lung exil parizian accesul la profesie sau la avansare : „Se cunosc de exemplu constrângerile cu privire la domiciliu pe care le implică anumite cariere sau accesul la profesie – de exemplu cecurile poştale – unde avansările depind de un exil prelungit". P. Bourdieu, *La Distinction*, Paris, Minuit, 1981, p. 136.

nevoii de senzaţional, interviurile pot duce la modificări ale gândirii şi ale privirii, care sunt adesea condiţia prealabilă a înţelegerii.

Însă forţa emoţională poate avea drept efect secundar ambiguitatea sau chiar confuzia efectelor simbolice. Putem oare raporta/transcrie discursuri rasiste astfel încât cel care le ţine să fie inteligibil, fără a legitima prin aceasta rasismul? Cum să-i redăm fidel cuvintele fără a-i adopta poziţia, fără a-i da dreptate? Sau – mai banal – cum să descrii, fără a trezi rasismul de clasă, coafura unei salariate modeste şi cum să transmiţi, fără a o ratifica, impresia pe care o produce inevitabil asupra privirii obişnuite cu canoanele esteticii legitime – impresie care face parte din adevărul său cel mai obiectiv?

Aşa cum vedem, intervenţia analistului este dificilă, dar necesară. Prin faptul că îşi asumă *publicarea* unor discursuri care, în sine, se situează, aşa cum observă Benveniste, „într-o situaţie pragmatică implicând o anumită intenţie de a-l influenţa pe interlocutor", acesta devine un facilitator al eficienţei lor simbolice, dar mai ales el riscă să dea curs liber jocului lecturii, adică al construcţiei spontane, ca să nu spunem sălbatice, pe care fiecare cititor o impune celor citite. Joc deosebit de periculos atunci când se aplică unor texte care nu au fost scrise şi care deci nu sunt protejate împotriva lecturilor temute sau refuzate şi mai ales împotriva comentariilor unor vorbitori care sunt departe de a vorbi ca din cărţi şi care, asemenea scrierilor aşa-zis populare, ale căror „naivitate" sau „neîndemânare" sunt produsul privirii cultivate, riscă să nu găsească înţelegere în ochii majorităţii cititorilor, chiar celor mai bine intenţionaţi.

A alege să nu intervenim, din dorinţa de a refuza orice limitare a libertăţii cititorului, ar însemna să uităm că, orice am face, orice lectură este, dacă nu constrânsă, măcar orientată de scheme interpretative. Astfel, am putut verifica faptul că cititorii neavizaţi citesc mărturiile ca şi cum ar auzi confidenţele unui prieten sau, mai degrabă, cuvintele (sau bârfele) despre alţii, ocazie de a se identifica, dar şi de a se diferenţia, de a judeca, condamna, de a afirma un consens moral în reafirmarea valorilor comune. Actul politic, de o speţă foarte specială, care constă în aducerea în atenţia publicului, prin publicare, a lucrurilor la care în mod normal nu are acces, sau nu *sub această formă*, ar fi astfel oarecum deturnat şi cu totul golit de sens.

Ni s-a părut deci necesar să intervenim în prezentarea transcrierilor, prin titluri şi subtitluri şi mai ales prin preambul, menit să-i ofere cititorului instrumente utile unei lecturi adecvate, capabile să reproducă postura, al cărei produs este textul. Putem acorda, *printr-un soi de democratizare a posturii hermeneutice*, chiar şi poveştilor obişnuite despre vieţi obişnuite, privirea atentă şi binevoitoare de care este nevoie pentru a ne impregna de necesitatea specifică fiecărei mărturii şi pe care o rezervăm de obicei marilor texte literare sau filosofice. Aşa cum recomanda Flaubert, trebuie să învăţăm să ne uităm la Yvetot aşa cum ne uităm la Constantinopol: să învăţăm, de exemplu, să acordăm căsătoriei unei profesoare cu un angajat la poştă atenţia şi interesul pe care le-am acorda unei mezalianţe transpuse în literatură şi să oferim discursului unui muncitor metalurgist atenţia respectuoasă pe care o anumită tradiţie de lectură o rezervă formelor celor mai înalte ale poeziei sau ale filosofiei[1].

1. Cu siguranţă, receptarea discursului sociologic datorează foarte mult faptului că se ocupă de prezentul imediat, sau de „actualitate" – ca şi jurnalismul, de care totul îl separă. Se ştie că ierarhia studiilor istorice corespunde îndepărtării în timp a obiectelor pe care le studiază. Şi, cu siguranţă, nu vom acorda transcrierii omeliei episcopului din Créteil, deşi este tot atât de bogată în subtilităţi retorice şi abilităţi teologico-politice, aceeaşi atenţie ca unui text de Adalbéron din Laon, care mai e şi scris în latină, şi că vom acorda mai multă valoare unui discurs, fără îndoială apocrif, al lui Olivier Lefèvre, fondatorul dinastiei Ormesson, decât unui interviu jurnalistic acordat de unul din ultimii săi descendenţi. Nimeni nu scapă logicii inconştientului academic care orientează această

Ne-am străduit deci să-i oferim cititorului mijloacele pentru a avea asupra discursurilor pe care le va citi o privire justă, care îi restituie subiectului atât raţiunea de a fi, cât şi necesitatea sau, mai precis, posibilitatea de a se situa în cadrul spaţiului social în punctul din care poate cuprinde întreaga viziune a subiectului asupra acestui spaţiu, adică în locul din care viziunea sa asupra lumii devine evidentă, necesară, *taken for granted*.

Probabil însă nu există scriere mai periculoasă decât textul cu care scriitorul public trebuie să însoţească mesajele care i-au fost încredinţate. Obligat să facă un efort constant pentru a controla în mod conştient relaţia dintre subiectul şi obiectul scriiturii sau, mai degrabă, distanţa care le separă, acesta trebuie să practice obiectivitatea „enunţării istorice" care, conform alternativei lui Benveniste, obiectivează faptele fără intervenţia naratorului, refuzând însă răceala distantă a protocolului de caz clinic. Deşi urmăreşte redarea tuturor elementelor necesare percepţiei obiective a persoanei intervievate, el trebuie să folosească toate resursele limbii (cum ar fi stilul indirect liber sau construcţia *ca şi cum*, dragi lui Flaubert) pentru a nu instaura, în relaţia cu persoana intervievată, distanţa obiectivantă care ar pune-o într-o situaţie dificilă. În acelaşi timp, analistul trebuie să-şi interzică, în modul cel mai categoric (iată încă una din funcţiile lui *ca şi cum*), proiectarea în acest *alter ego*, care va rămâne întotdeauna, voit sau nu, un obiect, pentru a deveni în mod abuziv subiectul viziunii sale asupra lumii.

Este important ca analistul să-şi controleze permanent punctul de vedere, care se afirmă permanent în detaliile scriiturii (spunând, de exemplu, liceul *său*, şi nu lice*ul*, pentru a marca faptul că relatarea celor petrecute în instituţia respectivă este formulată din punctul de vedere al profesorului intervievat, şi nu al analistului). Tocmai în aceste detalii care, dacă nu trec neobservate, au toate şansele de a apărea drept simple eleganţe literare sau facilităţi jurnalistice, se afirmă permanent distanţa dintre „vocea persoanei" şi „vocea ştiinţei", aşa cum spune Roland Barthes, precum şi refuzul alunecărilor inconştiente de la una la alta[1].

Sociologul nu poate ignora faptul că punctul său de vedere este unul asupra altui punct de vedere. El nu poate reproduce punctul de vedere al obiectului său şi să-l constituie aşa cum este, restituindu-l spaţiului social, decât din acest punct de vedere specific (şi, într-un anumit sens, privilegiat), în care trebuie să fii poziţionat pentru a fi în măsură să cuprinzi (cu gândul) toate punctele de vedere posibile. Şi doar în măsura în care se va obiectiva pe sine însuşi va putea – păstrându-şi locul desemnat în mod inexorabil în lumea socială – să ajungă cu gândul la locul în care este situat obiectul său (şi care îi este, cel puţin într-o anumită măsură, un *alter ego*) şi astfel să-şi piardă punctul propriu de vedere, adică să înţeleagă că, dacă ar fi, cum se spune, în locul său, fără îndoială ar fi şi ar gândi ca el.

Traducere de Maria ALEXANDRESCU şi Roxana MONAH

---

distribuţie apriorică a respectului sau indiferenţei, iar sociologului care va fi reuşit să depăşească, în sinea sa, aceste prejudecăţi îi va fi cu atât mai greu să obţină minimul de consideraţie pentru documentele pe care le produce şi pentru analizele sale cu cât ziarele şi revistele sunt mai pline de mărturii de senzaţie despre suferinţele profesorilor sau revolta infirmierilor, mai în măsură să dea satisfacţie acestei forme de bunăvoinţă afectate pe care o acordăm cauzelor bune.

1. Acest control constant al punctului de vedere nu e niciodată mai necesar şi mai dificil de obţinut ca atunci când distanţa socială ce trebuie depăşită este o ultimă diferenţă în proximitate. Astfel, de exemplu, în cazul profesoarei ale cărei expresii preferate („mă simt vinovată", „probleme de cuplu" etc.) pot avea un efect în acelaşi timp repulsiv şi desacralizant, împiedicându-ne să înţelegem realitatea dramei pe care o exprimă, ar fi foarte uşor să facem asocierile din polemica cotidiană pentru a caracteriza, caricaturându-le, o viaţă şi un mod de viaţă care nu ne par atât de intolerabile decât pentru că ne e teamă să nu ne dăm seama că şi noi trăim la fel.

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 91-93

RECENZII

Daniela Muntele Hendreş (coordonator) *Optimizarea comportamentului uman în sănătate şi în boală*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2016

La sfârşitul anului trecut a apărut la Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi o lucrare de referinţă în aria psihologiei sănătăţii. Este vorba despre un volum colectiv, coordonat de Daniela Muntele Hendreş, în care semnează mai mulţi specialişti recunoscuţi în acest domeniu, cei mai mulţi dintre ei fiind şi practicieni cu experienţă. Cititorul interesat de relaţia comportament-boală poate găsi în cartea de faţă informaţii utile atât despre stres, boală cronică, dependenţe, cât şi despre optimizarea comportamentelor noastre pentru a face faţă acestor probleme. Relaţiile dintre profesie, familie şi sănătate, cele dintre gândurile şi atitudinile noastre şi, de asemenea, starea de sănătate sunt alte două teme tratate pe larg în această lucrare.

Interacţiunile complexe dintre normele sociale şi comportamentele referitoare la menţinerea stării de sănătate reprezintă tema primului capitol al lucrării, semnat de Ştefan Boncu. Autorul trece în revistă mai multe studii despre impactul normelor sociale asupra unor comportamente nesănătoase, cum ar fi consumul de alcool, fumatul, consumul de droguri, relaţiile sexuale neprotejate sau excesele alimentare. Pentru început, se explică conceptul de normă, se arată apoi cum se construieşte aceasta prin observare, comunicare şi interacţiune socială şi, ulterior, cum acţionează în aria comportamentelor de sănătate. Autorul argumentează cu privire la influenţa normelor prezentând mai multe experimente ştiinţifice şi rezultatele lor. De exemplu, comportamentul nostru alimentar este, în general, modificat în funcţie de norma care se stabileşte la masă de către persoane de referinţă, gazde sau modele sociale. Un complice al cercetătorilor a jucat acest rol într-un experiment în care se degustau dulciuri. Într-o condiţie a studiului, acesta consuma puţine prăjituri, în cealaltă, mai multe. Ambele erau abateri de la o normă rezonabilă. Rezultatele arată, cum era şi de aşteptat, diferenţe de consum la nivelul participanţilor naivi care au adoptat comportamente orientate după cel al complicelui.

Într-un alt capitol, Linda Chrosniak şi James Maddux tratează relaţia dintre autoeficacitate, stres şi sănătate. În partea introductivă a textului, autorii, urmând ideile lui Albert Bandura, definesc autoeficacitatea ca set de credinţe prin care persoana îşi organizează cursul acţiunii pentru a ajunge la realizările dorite. Apoi se prezintă seturile principale de comportamente referitoare la sănătate care au făcut obiectul diverselor cercetări în acest domeniu, cum ar fi comportamentele de detectare a propriei stări de sănătate (de exemplu, verificarea periodică a stării de sănătate, autoexaminarea corporală etc.), comportamentele

preventive (dietă, mişcare, odihnă etc.) şi cele de promovare sau de îmbunătăţire a sănătăţii (practicarea regulată a exerciţiilor fizice, de exemplu). Este introdus, ulterior, conceptul de stres şi sunt tratate principalele modele explicative ale acestuia, precum şi relaţia sa cu autoeficacitatea. În ultima parte a capitolului, cu ajutorul mai multor rezultate ale cercetărilor realizate până acum, se analizează impactul credinţelor legate de autoeficacitate asupra comportamentelor care influenţează sănătatea, în special asupra modului în care se poate face faţă stresului de zi cu zi.

Alţi doi participanţi la acest volum colectiv, Violeta Enea şi Ion Dafinoiu, au redactat un capitol despre obezitate şi despre cercetările recente în tratarea acesteia. După ce autorii subliniază existenţa a două mecanisme reglatorii ale comportamentului alimentar, unul genetic şi celălalt comportamental, se prezintă procedurile curente de evaluare a obezităţii, cu referire specială la copii. Se trec ulterior în revistă diverse forme de terapie, evidenţiindu-se strategii concrete, cum ar fi automonitorizarea, controlul stimulilor, restructurarea cognitivă, modelarea, planificarea etc. În ceea ce priveşte terapia copiilor şi adolescenţilor, se subliniază rolul esenţial pe care îl au părinţii în succesul terapiei, precum şi sarcinile pe care aceştia şi le pot asuma pe parcursul intervenţiei. Într-o altă secţiune a capitolului se prezintă, de asemenea, strategiile de schimbare a comportamentelor alimentare ale adulţilor. Credem că actualitatea temei, formularea unor scheme terapeutice accesibile publicului larg, studiile de caz aduse în discuţie şi prezentarea rezultatelor mai multor cercetări sunt, printre altele, elementele de interes al textului.

Adicţia de nicotină reprezintă tema tratată într-un alt capitol de către Mihaela Alexandra Gherman şi Laura Arhiri. După ce autoarele clarifică din punct de vedere conceptual şi medical în ce constă această dependenţă urmând criteriile propuse în DSM-V, se discută mecanismul adictiv din perspectivă neuropsihologică. În partea a doua a textului se trec în revistă intervenţiile posibile : terapiile farmacologice pentru renunţarea la fumat (de exemplu, terapia de înlocuire a nicotinei), intervenţiile psihologice (intervenţiile comportamentale, sfaturile medicilor, consilierea individuală, terapiile de grup etc.).

Într-un alt capitol, semnat de Daniela Muntele Hendreş şi Ion Dafinoiu, sunt discutate implicaţiile psihologice ale bolii renale cronice. După o analiză a cauzelor, semnelor şi simptomelor caracteristice acestei afecţiuni, autorii abordează problemele psihologice asociate frecvent : depresia, lipsa de complianţă la procedura medicală, anxietatea şi panica. În final, sunt prezentaţi factorii care influenţează starea psihologică a pacientului, strategiile de coping posibil şi posibilităţile de intervenţie psihologică.

Irina Crumpei-Tănasă este autoarea unui alt capitol, având ca temă stresul profesional la cadrele medicale. Parcurgând textul, cititorul poate afla despre tipurile de stres (burnoutul, stresul traumatic secundar şi traumatizarea vicariantă), despre reziliență şi factorii de risc în cariera medicală (demografici, profesionali şi personali). De exemplu, cercetările arată, printre altele, o sensibilitate mai mare la stres a cadrelor medicale de gen feminin, a persoanelor mai tinere şi cu mai puţină experienţă profesională. Pe de altă parte, se constată o rezistenţă mai bună la cei căsătoriţi şi la cei cu satisfacţie profesională mai ridicată. În ultima parte a textului, autoarea sugerează câteva soluţii posibile pentru a face faţă stresului profesional, unele plasate la nivel individual (exerciţii fizice, exerciţii respiratorii, relaxarea musculară progresivă, managementul timpului, desensibilizarea sistematică, restructurarea cognitivă etc.), altele, la nivel organizaţional (cursuri de formare, supervizare şi intervizare).

Impactul bolii cronice asupra celorlalţi membri ai familiei este analizat de către Diana Sânziana Duca şi Maria Nicoleta Turliuc. Autoarele s-au oprit asupra următoarelor aspecte : prevalenţa bolii cronice şi asistenţa familială a pacienţilor cronici, rolul familiei în îngrijire şi problemele cu care membrii acesteia se confruntă când au la domiciliu un bolnav cronic.

Cercetările arată că impactul psihologic se manifestă în general prin teamă faţă de viitor, depresie, anxietate, îngrijorare, oboseală, degradarea relaţiei de cuplu şi a relaţiilor sociale. La acestea se pot asocia schimbări, uneori radicale, ale stilului de viaţă, precum şi probleme de altă natură, cum ar fi dificultăţile financiare sau problemele de sănătate ale persoanelor care îi îngrijesc pe aceşti bolnavi. Ca şi în celelalte capitole ale acestui volum, în finalul textului cititorul găseşte o serie de programe de intervenţie, la diverse niveluri şi pentru diverse afecţiuni cronice, programe care pot fi utile ca modalităţi de intervenţie în astfel de situaţii.

Despre stres şi gestionarea lui, dar de această dată în raport cu conflictul muncă-familie, scrie într-un alt capitol al lucrării Daniela Victoria Zaharia. Accentul este pus, în general, pe soluţii. Sunt prezentate şi analizate în text diverse forme de intervenţie pentru reducerea stresului (primare, secundare şi terţiare), opţiunile alternative de organizare a activităţii profesionale (flexibilitatea timpului de lucru, flexibilitatea locului de desfăşurare a sarcinilor profesionale, a încărcării muncii şi a pauzelor) şi formele de sprijin material şi financiar oferit de organizaţii pentru a echilibra viaţa profesională cu cea de familie.

O altă colaborare este semnată de Adina Karner-Huţuleac, care analizează raporturile dintre calitatea vieţii şi boala cronică. Evaluarea indicatorilor calităţii vieţii şi analiza satisfacţiei cu privire la domeniile importante ale vieţii (sănătate, familie, prieteni, locuinţă etc.) sunt temele de bază ale acestui text. Volumul se încheie cu prezentarea unor modalităţi de abordare narativă a îngrijirii pacientului cronic. Autorii, Ovidiu Gavrilovici şi Aliona Dronic, tratează tema atât teoretic (ce este abordarea narativă?), cât şi practic (cum tratăm suferinţa într-o perspectivă narativă?). Aşadar, cititorul va găsi nu numai o conceptualizare a acestei forme de terapie (numită uneori „medicină”, alteori „psihiatrie narativă”), ci şi exemple practice de intervenţie.

În final, apreciem că lucrarea este merituoasă prin claritate şi structurarea ideilor tratate, documentarea ştiinţifică, amplitudinea şi profunzimea tratării temelor, dar mai ales prin abordarea practică a comportamentelor privitoare la sănătate. Volumul este util nu numai în mediul universitar, şi aici ne gândim la doctoranzi şi studenţi, ci şi practicienilor din spitale sau alte instituţii de îngrijire şi, de ce nu, chiar şi celor care se confruntă cu stresul, boala cronică sau alte probleme de acest tip şi doresc să afle mai multe despre ele.

Mihai CURELARU[1]

1. Facultatea de Psihologie şi Ştiinţe ale Educaţiei, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail : mihai.curelaru@uaic.ro.

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 95-98

Espace des disciplines et pratiques interdisciplinaires. Actes de la recherche en sciences sociales, nr. 210, decembrie 2015, Paris, Le Seuil, 2016

Interesul pentru interdisciplinaritate s-a manifestat în lumea academică încă din primele decenii ale secolului XX, înscriindu-se pe fondul apariţiei pe scena instituţională a unor noi ştiinţe sociale şi naturale, care îşi revendicaseră statutul de discipline academice cu doar câteva decenii în urmă[1]. La acest fenomen de reînnoire petrecut în sânul lumii academice a contribuit în mod determinant Şcoala franceză a Analelor (*Annales d'histoire economique et sociale*). Aceasta introducea, pentru prima dată, paradigma interdisciplinarităţii în câmpul ştiinţelor sociale şi umane, devenind în acest sens şcoala cea mai influentă atât pe vechiul continent, cât şi peste ocean.

În această lungă tradiţie se înscrie şi revista *Actes de la recherche en sciences sociales*, fondată de Pierre Bourdieu în 1975, care îşi propune studiul fenomenului de interdisciplinaritate sub toate aspectele sale. Numărul 210 al revistei, din decembrie 2015, are ca temă „Spaţiul disciplinelor şi practicilor interdisciplinare" şi este compus dintr-o introducere şi şapte articole, pe care recenzia noastră le prezintă regrupate în funcţie de abordarea micro sau macrosociologică adoptată. Coordonatorii numărului, Johan Heilbron şi Yves Gingras, semnează articolul introductiv, „La résiliance des disciplines", prezentând cadrul general al dezbaterii, critică discursul asupra caracterului anacronic şi tranzitoriu al disciplinelor tradiţionale (fenomen în care interdisciplinaritatea ar fi doar o etapă intermediară către trans-disciplinaritate). Pledând în favoarea disciplinelor, atât din punct de vedere epistemologic, cât şi instituţional, Heilbron şi Gingras atrag atenţia asupra distincţiei dintre natura studiilor pe această temă din perioada 1920 şi 1970 şi cea de după anii 1990. Dacă în prima perioadă dezbaterile vizau proximitatea epistemologică dintre anumite discipline şi beneficiul studiilor conduse în spaţiul situat la frontiera dintre ele (în vederea explorării unor noi orizonturi ştiinţifice), după anii 1990 ne-am fi aflat în prezenţa unui demers de delegitimare a disciplinelor[2], justificată de noile politici de gestionare a cercetării. Sociologia ştiinţelor ar fi deviat astfel de la obiectivul său original, transformându-se într-o „etnografie a ştiinţelor", bazată pe o abordare microsociologică a practicilor interdisciplinare locale şi ajungând astfel la concluzii generale nefondate cu privire la anacronismul disciplinelor tradiţionale[3]. Coordonatorii numărului invită sociologii ştiinţelor să renunţe la preconcepţii

1. Deşi conceptul de interdisciplinaritate în sine există încă din Antichitate, aici facem referire la *interdisciplinaritate* strict din punct de vedere instituţional, şi nu din punct de vedere conceptual.
2. Johan Heilbron, Yves Gingras, „La résilience des disciplines", în *Actes de la recherche en sciences sociales nr. 210, Espace des disciplines et pratiques interdisciplinaires*, Éditions du Seuil, Paris, décembre 2015, p. 5.
3. Idem, pp. 6-8.

şi să adopte mai degrabă o atitudine reflexivă şi nepărtinitoare, reamintindu-le că legitimitatea conceptului de interdisciplinaritate presupune *sine qua non* existenţa disciplinelor.

„Originea socială a disciplinelor" şi „Proximităţi epistemologice şi strategii profesionale", articolele semnate de Yann Rensio (al doilea în colaborare cu Pablo Zamith), vizează, primul, spaţiul disciplinelor din perspectiva originii sociale a studenţilor, în vreme ce al doilea prezintă o viziune de ansamblu asupra practicilor interdisciplinare ale tinerilor la începutul carierei lor academice. Luând ca eşantion de studiu populaţia studenţească din universităţile franceze între anii 2007 şi 2011, Rensio face un studiu statistic amănunţit cu privire la originea socială a studenţilor în raport cu preferinţele acestora pentru anumite domenii. Autorul ajunge la concluzia că de-a lungul timpului s-a creat o anumită polarizare în cadrul disciplinelor academice. Astfel, unele discipline atrag studenţi din pătura mai privilegiată, în timp ce altele sunt preferate de studenţi ce provin din zone sociale mai dezavantajate. Prin urmare, studenţii care sunt copii de cadre didactice sau care provin din familii cu o anumită tradiţie profesională (de exemplu din domeniul medicinei sau al dreptului) tind să perpetueze moştenirea culturală şi profesională a propriilor familii, alegând propriile domenii de studiu pe acest criteriu. De cealaltă parte, majoritatea studenţilor proveniţi dintr-un mediu mai puţin avantajat preferă o specializare care să le ofere posibilitatea unei angajări la finele primului ciclu de studii universitare, puţini dintre aceştia optând să se înscrie într-un program de studii doctorale. Această polarizare, susţine autorul, stă la baza unui fenomen de ierarhizare a disciplinelor academice, care se bazează tocmai pe originea socială a studenţilor. În al doilea articol, Rensio şi Zamith arată că unul dintre motivele importanţei acordate practicilor interdisciplinare îl reprezintă relaţia de inter-dependenţă dintre exigenţa programelor de cercetare interdisciplinară şi co-specializarea multora dintre tinerii cercetători. Cu toate că fenomenul co-specializării are un fundament pragmatic, el nu este nicidecum lipsit de o logică intrinsecă. Astfel, studiul celor doi ţine să demonstreze – prin statistici foarte detaliate – faptul că dubla specializare este făcută în general pe criterii de proximitate epistemologică dintre domeniile studiate, studenţii alegând să se specializeze în domenii apropiate. În acest fel, tinerii cercetători au o formare academică ce îi predispune unei deschideri interdisciplinare, asigurându-le totodată un grad mai mare de competitivitate în câmpul academic.

Următoarele trei articole au în comun abordarea problematicii spaţiului disciplinelor şi a practicilor interdisciplinare prin prezentarea unor studii de caz. În „Colaborările inter-disciplinare : raţiuni şi obstacole", Julien Prud'homme şi Yves Gingras fac un studiu de teren la Institutul de Cercetare în Ştiinţe şi Tehnologii pentru Mediu şi Agricultură din Franţa cu scopul de a analiza motivele colaborării intra şi inter-sectoriale, precum şi obstacolele întâlnite în mod concret de cercetători. În urma unor studii minuţioase, autorii au observat că există o oarecare presiune asupra mediului academic, exercitată de cei care finanţează proiectele de cercetare interdisciplinară. Acest lucru se traduce, în ultimă instanţă, într-o influenţă indirectă şi asupra fenomenului de reorganizare a disciplinelor tradiţionale, plecându-se de la premisa că interdisciplinaritatea reprezintă un mod superior şi mai eficace de producere a cunoaşterii. De fapt, este vorba de o subordonare a ştiinţei şi a cercetătorilor unei forţe externe, care are ca scop nu atât crearea de cunoştinţe, cât mai degrabă producerea de rezultate care să justifice investiţiile financiare. După o trecere în revistă a motivelor pentru care cercetătorii optează pentru programe de cercetare ce presupun o colaborare inter-sectorială, autorii articolului analizează datele studiilor de caz cu privire la obstacolele întâlnite de cercetători, printre ele numărându-se incompatibilitatea epistemologică, problema autonomiei intelectuale, dar şi dificultăţi ce ţin de negocieri metodologice. Însă, dificultatea cel mai des invocată de cercetători priveşte consumul mare de energie şi timp pe care îl

pretinde un astfel de proiect. În încheierea studiului, Prud'homme şi Gingras se arată sceptici faţă de eficacitatea acestor programe, o veritabilă cercetare interdisciplinară presupunând o experienţă îndelungată. În consecinţă, această abordare ar trebui să fie mai degrabă un „lux de sfârşit de carieră"[1], o încununare a unui efort de ani de cercetare la frontiera dintre discipline, departe de orice fel de influenţă, fie ea din interiorul sau din exteriorul spaţiului academic.

Dintr-o altă perspectivă, studiul Annei Marcovich şi al lui Terry Shin, „Ce disciplinaritate pentru cercetarea la scara nano?", vizează apariţia în ultimele trei decenii a unor noi discipline la frontiera dintre biologie, fizică şi chimie. Articolul este în cea mai mare parte dedicat expunerii a trei studii de caz, în care colaborarea interdisciplinară a dus la crearea unor noi orizonturi în nano-ştiinţă şi la formarea unei noi disciplinarităţi care se poziţionează în continuitatea celor tradiţionale. Aceasta se caracterizează printr-un grad mai ridicat de „elasticitate", ce îi permite cercetătorului să oscileze între nucleu şi zona de periferie, continuând însă să păstreze în matrice conceptul tradiţional de disciplină. Astfel, departe de a susţine teoria anacronismului disciplinelor, Marcovitch şi Shin vorbesc despre acestea ca fiind nu structuri rigide şi depăşite ce restrâng libertatea cercetătorului, ci spaţii care oferă acestuia identitate, siguranţă, precum şi un sentiment de familiaritate. Ba, mai mult, ele asigură resursele materiale şi intelectuale care îl ajută pe cercetător să menţină o continuitate cognitivă cu propriul domeniu, asigurându-i totodată posibilitatea recunoaşterii pe plan profesional a propriilor contribuţii la universul comun al cunoaşterii[2].

Spre deosebire de cele două articole precedente, care au ca obiect de studiu câmpul ştiinţelor naturale, cel al Ioanei Popa, „Arii culturale şi recompuneri (inter)disciplinare", este dedicat ştiinţelor sociale. Autoarea prezintă o nouă formă de interdisciplinaritate prin abordarea temei apariţiei conceptului de arii culturale în cadrul Şcolii superioare *École pratique des hautes études*. La finele celui de-al doilea conflict mondial, împărţirea lumii pe criterii geografice, etnice şi religioase, dar din raţiuni politice a creat în rândul cercetătorilor necesitatea studierii acestor spaţii în bloc, ele fiind privite ca entităţi culturale unitare. Astfel, cercetători din diferite discipline sociale şi umane au lucrat împreună, la jumătatea anilor 1950, la formularea unor programe de studii cuprinzătoare care să ofere o viziune de ansamblu acestor arii. În acest sens, Popa prezintă cazul specific al evoluţiei studiilor consacrate spaţiului rusesc. Acestea, trecând de sub tutela literaturii şi a lingvisticii sub cea a ştiinţelor sociale, s-au transformat într-o veritabilă structură de studiu dedicată tuturor aspectelor culturale, economice şi politice ale lumii slave. Cu toate că în cazul ariilor culturale unii autori vorbesc mai degrabă de pluri-disciplinaritate decât de interdisciplinaritate, Ioana Popa este de părere că „eterogenitatea consubstanţială"[3] a diferitelor discipline implicate în acest domeniu de studiu a început deja un proces de constituire a unei noi discipline care îşi va putea revendica într-o zi un statut propriu.

Ultimele două articole din acest număr readuc în prim-plan discursul asupra spaţiului disciplinelor, tratându-l dintr-o perspectivă macrosociologică. În „Spre o transformare a ştiinţelor umaniste şi sociale", Odile Piriou face o analiză amănunţită a diplomelor universitare din Franţa între anii 2005 şi 2010, observând că în ultimii ani s-a produs o schimbare

1. Julien Prud'homme şi Yves Gingras, „Les collaborations interdisciplinaires : raisons et obstacles", în *Actes de la recherche en sciences sociales*, idem, p. 49.
2. Anne Marcovich şi Terry Shin, „Quelle disciplinarité pour la recherche à l'échelle nano?", în *Actes de la recherche en sciences sociales*, idem, p. 57.
3. Ioana Popa, „Aires culturelles et recompositions (inter)disciplinaires", în *Actes de la recherche en sciences sociales*, idem, p. 81.

în ce priveşte repartizarea acestora pe domenii. Astfel, autoarea demonstrează existenţa unei noi tendinţe în rândul tinerilor în a se orienta în număr mai mare decât în trecut către specializări tehnice în defavoarea celor cu profil social sau uman. Mulţi dintre studenţii ce provin dintr-un mediu mai puţin avantajat preferă să nu opteze pentru un program de studii doctorale, alegându-le mai degrabă pe cele avantoajoase pentru obţinerea unui loc de muncă, de multe ori precar, la sfârşitul primului ciclu universitar. În consecinţă, se perpetuează inegalitatea socială, doar studiile îndelungate şi de specialitate (inclusiv în domeniile tehnice) putând oferi tinerilor un loc de muncă sigur şi stabil. Preferinţa pentru disciplinele tehnice, afirmă Piriou, a dus la două fenomene îngrijorătoare : pe de o parte la o creştere a preponderenţei acestora în departamentele universitare, iar pe de altă parte la o „tehnologizare" a ştiinţelor sociale. În concluzie, Piriou avertizează că sociologia tinde să renunţe la vocaţia sa de disciplină intelectuală şi critică, nevoită fiind să se adapteze în funcţie de preferinţele şi aşteptările studenţilor şi familiilor acestora.

Studiul „Transgresarea frontierelor în ştiinţele umaniste şi sociale în Franţa", semnat de Johan Heilbron şi Anaïs Bokobza, închide acest număr al revistei *Actes de la recherche en sciences sociales*, readucând în discuţie tema actualităţii disciplinelor. Explorând literatura din şapte domenii (sociologie, antropologie, ştiinţe politice, ştiinţe economice, istorie şi drept), articolul propune o evaluare a gradului de deschidere a disciplinelor atât către alte arii de studiu, cât şi către o dimensiune internaţională. În timp ce unele sunt prin natura lor mai deschise unor abordări interdisciplinare (cum ar fi sociologia sau istoria), altele, precum ştiinţele economice, prezintă un grad mai redus de deschidere. Se poate observa totuşi cum unele discipline tind să depăşească graniţele naţionale, în timp ce altele (cum ar fi dreptul) au un caracter mai degrabă local. În urma acestui studiu bibliometric, autorii au ajuns la concluzia că, deşi fenomenul interdisciplinarităţii ocupă un spaţiu destul de important în cadrul tuturor disciplinelor menţionate, raportarea intra-disciplinară nu este totuşi lipsită de importanţă. Mai mult, cu cât aria de studiu se restrânge la publicaţiile de specialitate, cu atât abundă citatele şi referinţele bibliografice din cadrul aceleiaşi discipline. Acest lucru infirmă aşadar concluziile nefondate ale celor care vorbesc despre o dizolvare a graniţelor dintre discipline şi intrarea într-o eră nouă, dominată de trans-disciplinaritate, în care disciplinele tradiţionale nu-şi mai au locul.

Cu toate că autorii articolelor au abordat tematica acestui număr din perspective diferite, ei împărtăşesc aceeaşi viziune în contextul dezbaterilor pe tema interdisciplinarităţii şi a spaţiului disciplinelor tradiţionale. Deşi asistăm la o reconfigurare a disciplinelor tradiţionale şi la apariţia unor noi discipline în spaţiile de graniţă, acest lucru nu pune în discuţie validitatea conceptului însuşi de disciplină. Cu alte cuvinte, suntem mai degrabă în faţa unui proces de redefinire a disciplinelor în încercarea de a găsi modalităţi noi şi mai eficiente de a crea cunoştinţe, spre a contribui în acest fel la îmbogăţirea universului cunoaşterii, îmbrăţişând paradigme noi, fără a renunţa însă la paradigmele tradiţionale.

Dana COSTIN[1]

1. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi. E-mail : dana.costin1@yahoo.com.

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 99-102

Frédéric Lebaron et Brigitte Le Roux (Sous la direction de), *La méthodologie de Pierre Bourdieu en action. Espace culturel, espace social et analyse de données*, Dunod, Paris, 2015

După cum sugerează şi titlul, volumul este consacrat metodologiei lui Pierre Bourdieu, care şi-a păstrat actualitatea şi suscită în continuare interesul cercetărilor la mai bine de jumătate de secol de la primele sale contribuţii teoretice şi empirice. Lucrarea, elaborată sub coordonarea lui Fréderic Lebaron şi Brigitte Le Roux, reuneşte în 250 de pagini o suită de interpretări ale perspectivei bourdieusiene, cu aportul adus de 11 cercetători din cinci ţări (Franţa, Norvegia, Marea Britanie, Danemarca, Statele Unite ale Americii). Prima parte (capitolele 1-4) constituie o incursiune în metodologia analizei geometrice a datelor, cu principiile şi istoria socială proprii, precum şi cu maniera în care aceasta a fost utilizată în analiza reţelelor. Cea de-a doua parte (capitolele 5-10) este consacrată dezbaterilor privind actualele provocări ale cercetării sociologice asupra practicilor culturale în patru contexte naţionale diferite : Franţa, Norvegia, Danemarca şi Marea Britanie.

Primul capitol, semnat de Brigitte Le Roux şi Frédéric Lebaron, consacrat ideilor de bază ale analizei geometrice a datelor (AGD), îi schiţează istoricul pornind de la statistica multivariată, dezvoltată de J.-P. Benzécri în anii '60, la originile *analizei de corespondenţă*, unde datele sunt reprezentate sub forma unor nori de puncte care fac în principal obiectul interpretărilor. Pentru autori, statistica este o „metadisciplină", care lucrează cu „materiale exterioare disciplinei : *datele*" (p. 3), iar câmpul statisticienilor ar merita un studiu sociologic comparativ cu cele consacrate scriitorilor sau economiştilor. Pornind de la binomul *dominant-dominat*, operaţionalizat de P. Bourdieu, autorii propun o distincţie între *statistica matematică* şi *statistica cercetătorilor*, celei dintâi revenindu-i poziţia dominantă. De altfel, AGD a apărut ca o reacţie la *Multivariate Analysis* aferentă statisticii matematice şi la diviziunea dintre statistica academică şi cea a cercetătorilor (p. 5). Totodată, conform autorilor, o altă distincţie fundamentală ar trebui realizată între statistica *datelor experimentale* şi statistica *datelor de observaţie* (p. 4). Fiind, după cum o arată şi numele, un model geometric al datelor, AGD beneficiază de o abordare formală creată pe baza unor structuri matematice şi, nu în ultimul rând, constituie un demers inductiv care acordă prioritate analizei descriptive (pp. 6-10). Într-un scurt istoric al AGD, sunt marcate patru borne temporale prin care s-a impus această formă de analiză. După ce, în perioada 1973-1980, metoda s-a bucurat de un imens succes în Franţa, căpătând caracteristicile unei veritabile şcoli (p. 12), anii '80 au adus recunoaşterea internaţională, urmare a apariţiei unor volume de specialitate în spaţiul anglo-saxon.

Unul din avantajele marcante ale AGD este dat de faptul că oferă posibilitatea unui „dialog viu şi stimulant între statisticieni şi cercetători" (p. 14), comparativ cu metodologia clasică, pentru care statistica este „o instanţă de control tehnic care, fără a intra în

problematica cercetării, certifică faptul că munca a fost condusă conform regulilor" (p. 13). Dacă metodele statistice clasice reduc obiectele de studiu la un nivel unidimensional, AGD propune soluţii mai subtile de interpretare a datelor: „un nor de puncte nu este nicio ecuaţie, niciun discurs: *între cantitativ şi calitativ este geometria*" (p. 16).

AGD a fost aplicată în numeroase domenii şi încă de la început: lexicologie, marketing, istorie, geografie, medicină, psihologie, econometrie sau ştiinţe sociale (p. 18), evoluţia digitală având să permită apariţia unor pachete software specializate în asemenea analize (pp. 19-20). Capitolul secund insistă, de altfel, asupra receptării acestui tip de analiză în interiorul, respectiv exteriorul spaţiului francez graţie unor „actori esenţiali" şi unor „observatori privilegiaţi", cu pregătire multidisciplinară, care au facilitat dezvoltarea AGD: J.P. Fénelon (inginer), L. Lebart (geostatistician, licenţiat în matematică), V. Volle (ministru al Industriei între 1968 şi 1969), E. Lisle (economist), între alţii. Crearea în 1976 a două reviste de specialitate, *Statistique et Analyse des données* şi *Cahiers de l'Analyse des Données*, a reprezentat un moment major în consacrarea metodei. Începând din anii '80, metoda devine cunoscută şi drept „metoda statistică a lui Bourdieu" (p. 42). Pe acest fond, Lebaron analizează în al treilea capitol, „Statistique et AGD dans l'oeuvre de P. Bourdieu", debutul preocupărilor lui P. Bourdieu pentru statistică din perioada sa algeriană (a doua jumătate a anilor '50), când a cooperat cu statisticieni ai INSEE (Institutul Naţional Francez de Statistică) în cadrul unor anchete asupra ocupării forţei de muncă, interpretând datele în perspectivă antropologică (p. 44). Observând şi analizând limitele metodelor cantitative dominante în acea vreme în ştiinţele sociale, în special metodele de regresie, Bourdieu avea să identifice de la începutul anilor '60 o alternativă viabilă la acestea, reprezentată prin modelarea geometrică a datelor. A integrat astfel conceptele sale fundamentale (capital, câmp, spaţiu social ş.a.) într-o analiză multidimensională, ce are la bază tocmai acest tip de modelare. Multidimensionalitatea este conferită de operaţionalizarea conceptelor şi de îmbinarea lor în vederea furnizării unei modelări geometrice a datelor, care reprezintă un ansamblu de regularităţi statistice (p. 48). Exemplele preluate din operele sociologului francez (*La Distinction, Le patronat…*) sunt numeroase, facilitând înţelegerea modelului de analiză prezentat (pp. 49-56). În finalul capitolului figurează o listă non-exhaustivă de teoreticieni şi practicieni care au transpus ideile bourdieusiene în articolele lor ştiinţifice, în teze de doctorat sau în volume colective (pp. 57-58).

Ultimul capitol al primei părţi, „Géométrie des réseaux sociaux", are la bază un provocator studiu de caz centrat pe identificarea unei corespondenţe între analiza reţelelor sociale şi cea geometrică a datelor. Fără a neglija aspectele care separă cele două abordări (prezentate în subcapitolul 4.1.), F. Denord semnalează existenţa unor strategii de integrare a metodelor (subcapitolul 4.2.), aducând în discuţie o cercetare deja devenită clasică, realizată de M. Mizruchi[1]. Aşadar, pornind de la teoria capitalului social dezvoltată de P. Bourdieu, Denord evocă importanţa tratării reţelelor – dincolo de accepţiunea dominantă: sistem de relaţii interpersonale, inter-organizaţionale sau mixte (p. 59) – şi ca producţii sociale, respectiv istorice (p. 78).

Secţiunea introductivă a părţii secunde – „La sociologie des pratiques culturelles après *La distinction*" –, aduce în prim plan opera *La distinction: critique sociale du jugement* de P. Bourdieu, considerată a fi un punct de referinţă pentru studiile sociologice dedicate relaţiei dintre clasele sociale şi stilurile de viaţă. După publicarea sa în 1979, volumul a

1. A se vedea Mark S. Mizruchi, „What Do Interlocks Do? An Analysis, Critique, and Assessment of Research on Interlocking Directorates", *Annual Review of Sociology*, vol. 22, 1996, pp. 271-298.

suscitat interesul cercetătorilor, manifestat atât prin reproducerea modelului de analiză a practicilor culturale, cât şi prin abordarea critică a acestuia. *Distincţia* (din păcate netradusă în limba română) este considerată o „operă de răscruce", datorită manierei originale de analiză a regularităţilor statistice, a observaţiilor de ordin calitativ, a omniprezenţei determinanţilor sociali, a socio-analizei sistemelor de ierarhizare şi, nu în ultimul rând, a criticii sociologice pe care o conţine (pp. 82-83). Îmbinarea acestor elemente conferă forţă şi coerenţă modelului deoarece propune o teorie a sistemului social aplicabilă în contexte diverse (p. 84), îndeosebi prin cele două concepte-cheie, *capitalul cultural* şi *omologia*.

Printre studiile internaţionale consacrate practicilor culturale care au urmat volumului *La distinction*, unele au adus noi teme de reflecţie critică asupra perspectivei bourdieusiene. Peterson şi Kern (1996)[1] vorbesc despre *omnivorismul cultural*, care poate fi definit drept o îmbinare simultană a preferinţelor pentru practici culturale elitiste şi populare, anumite gusturi nemaifiind considerate apanajul unei singure clase sociale (*snobismul*). Într-un celebru studiu realizat în Statele Unite ale Americii, DiMaggio şi Mukhtar (2004)[2] – analizând evoluţia diferitelor forme de participare artistică – nu s-au arătat întru totul convinşi de declinul culturii înalte. În anul 2005, Peterson[3] nuanţează ideea potrivit căreia consumul de muzică este structurat diferit comparativ cu alte aspecte ale consumului cultural. Una dintre criticile notabile pleacă de la constatarea că vârsta este un factor de diferenţiere a gusturilor culturale, uneori mai important decât clasa socială ca prim determinant (a se vedea Van Eijck şi Knulst, 2005[4]; O. Donnat, 2009[5]).

Următoarele patru capitole ale volumului prezintă tot atâtea exemple de cercetări, realizate în patru ţări diferite: Franţa (capitolul 6, „L'espace culturel des Français", autori: P. Bonnet, F. Lebaron, B. Le Roux), Norvegia (capitolul 7, „Distinctions égalitaristes: le cas de la Norvége", autori: J. Hjellbrekke, V. Jarness, O. Korsnes), Danemarca (capitolul 8, „Distinctions danoises", autori: A. Prieur, L. Roselund, J. Skjøtt-Larsen) şi Marea Britanie (capitolul 9, „Espace culturel britannique et classes sociales", autori: M. Savage, B. Le Roux, J. Hjellbrekke, D. Laurison). Toate au ca punct de plecare modelul de analiză geometrică a datelor promovat în *La distinction*. Rezultatele demersurilor empirice evidenţiază importanţa determinanţilor sociali ai practicilor culturale: poziţia ocupată în spaţiul social, vârsta şi, într-o mai mică măsură, genul. Principalele puncte de discuţie sunt concentrate în jurul statutului conferit de compoziţia capitalului, în vederea definirii poziţiei sociale.

Capitolul final este dedicat anexelor specifice capitolelor 6-9 şi conţine indicaţii de ordin metodologic, utile în perspectiva aprofundării aspectelor discutate pe parcursul cărţii. Totodată, acestea se pot constitui în veritabile modele de elaborare a unor instrumente de lucru pentru cercetătorii interesaţi de analiza practicilor culturale.

Având în vedere complexitatea tematicii tratate, îmbinarea elementelor teoretice şi empirice, numărul impresionant de autori şi studii invocate, precum şi dimensiunea critică

1. R.A. Peterson, R.M. Kern, „Changing highbrow taste: From snob to omnivore", *American Sociological Review*, 58(3), 1996, pp. 457-481.
2. P. DiMaggio, T. Mukhtar, „Arts participation as cultural capital in United States, 1982-2002: Signs of decline?", *Poetics*, 32(2), 2004, pp. 169-194.
3. R.A. Peterson, „Problems in comparative research: The example of omnivorousness", *Poetics*, 33(5), 2005, pp. 257-282.
4. K. Van Eijck, W. Knulst, „No more need for snobbism: Highbrow cultural participation in a taste democracy", *European Sociological Review*, 21(5), 2005, pp. 513-528.
5. O. Donnat, *Les pratiques culturelles des Français à l'ère numérique*, Paris, La Découverte, 2009.

regăsită în paginile volumului, *La méthodologie de Pierre Bourdieu en action. Espace culturel, espace social et analyse de données* reprezintă un instrumentar cu un profund caracter multidisciplinar, dedicat deopotrivă studenţilor şi cercetătorilor în ştiinţe socio-umane, matematică şi statistică aplicată.

Alexandru-Cosmin APOSTOL[1] şi Roxana-Mihaela VASILIU[2]

1. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail: alex.apostol87@gmail.com.
2. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi. E-mail: vasiliu.roxana@gmail.com.

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 103-105

Ontologia războiului capitalist, Éric Alliez, Maurizio Lazzarato, *Guerres et Capital*, Éditions Amsterdam, Paris, 2016

„Le capitalisme et le libéralisme portent les guerres en leur sein comme les nuages portent la tempête."

Éric Alliez, Maurizio Lazzarato

Societatea noastră, chiar şi atunci când doreşte pacea, chiar şi atunci când e în aparent repaos, poartă în sine războiul aşa cum norii poartă ploaia. În discursul pe care îl pronunţa la 7 martie 1895 în faţa Adunării Naţionale[1], Jean Jaurès nu spunea doar atât, ci şi că războiul permanent dintre clasele sociale şi dintre indivizi în cadrul fiecărei naţiuni susţine războiul dintre naţiuni. Astfel de observaţii intră în perfectă consonanţă cu începutul dezolant al secolului XXI. Iată doar unul dintre motivele pentru care această carte cu coperţi negre va fi ridicată din rafturile librăriilor. Astăzi, spectrul războiului ne tulbură, îi urmărim cu mai mare atenţie umbrele. Victimele lui sunt în apropiere, le privim cu mai mare atenţie, vorbim despre război, nu ne ascundem temerile.

Éric Alliez şi Maurizio Lazzarato reformulează într-un mod mai direct afirmaţiile lui Jaurès, făcând referire la capitalism şi liberalism (privit ca teorie politică a statului burghez). Iar acest mod de a parafraza nu este deloc nefiresc. În fond, am acumulat o experienţă istorică substanţială. Ea arată cum etapele transformărilor financiare capitaliste sunt prea strâns legate de conflictele globale contemporane pentru a nu constata că nu doar capitalismul generează război, ci şi constructele ideologice pe care se sprijină. De altfel, susţin autorii, statul şi moneda, elementele fundamentale ale regimului social capitalist, sunt deopotrivă elemente constitutive, ontologice, ale războiului.

Economia este continuarea războiului cu alte mijloace[2] . De aceea, proiectul celor doi autori, o veritabilă ontologie a războiului capitalist, constă în primul rând în examinarea fuziunii istorice dintre capital, stat, diverse mecanisme economice şi maşini de război. Potenţialul nelimitat de creare a valorii etalat de capitalism este consubstanţial potenţialului de distrugere nelimitată a războiului total. Atunci când nu se manifestă exterior, războiul capitalist ia forma războiului civil global. Acesta din urmă are forme, intensităţi şi fronturi multiple, dar se subsumează conceptului de „capitalism mondial integrat" (Félix Guattari). Astfel, nici modul în care ne imaginăm opusul războiului nu iese din schema istorică a conflictului social capitalist. Oricât de surprinzător ar părea, există o legătură subtilă între

1. Journal Officiel de la République Française, *Débats parlementaires. Chambre des députés – Séance du 7 Mars 1895*, Impr. du Journal officiel, Paris, 1895, disponibil on-line la adresa : http : //gallica. bnf.fr/ark : /12148/bpt6k6473744m.
2. O altă parafrazare accentuată, de data aceasta făcând trimitere la Clausewitz.

warfare şi *welfare*. Originea statului bunăstării generale nu ar trebui căutată exclusiv în ideea de securitate socială. Transformarea temporară a economiei de război în economie de pace liberală, transferul tehnologiei de război în producţia de masă a bunurilor de larg consum şi înseşi artificiile monetare miraculoase ale teoriei economice keynesiene modulează războiul capitalist. Dar îl şi continuă.

Încercând să se sustragă întru câtva limbajului teoriei politice marxiste ca şi idealurilor momentului 1968, Éric Alliez şi Maurizio Lazzarato aduc la juste proporţii reprezentarea intelectuală a capitalismului global. Era existenţei umane, *Antropocenul*, ar trebui să primească un nume mai potrivit. Trăim în *Capitalocen*. „Capitalismul nu este doar civilizaţia cea mai ucigaşă a istoriei umanităţii, cea care ne-a inculcat „ruşinea de a fi om" ; este de asemenea civilizaţia prin care munca, ştiinţa şi tehnica au creat un alt privilegiu (absolut) în istoria umanităţii, posibilitatea de aneantizare a tuturor speciilor şi a planetei care le adăposteşte. Între timp, „complexitatea" (salvării) „naturii" oferă încă perspectiva unor profituri frumoase în care se contopesc utopia *tehno* a *geoingineriei* şi realitatea noilor pieţe de „drepturi de a polua". La confluenţa acestora, Capitalocenul nu trimite capitalismul pe Lună (de unde s-a întors), ci atinge completa transformare în marfă a planetei, dând valoare drepturilor sale asupra a ceea ce numim cu un cuvânt atât de potrivit „troposferă" (p. 32).

Cartea are un profil filosofic suficient de clar pentru a fi considerată foarte atractivă de cititorii obişnuiţi cu limbajul şi stilul particulare ale şcolii critice franceze. În schimb, s-ar putea să-i dezamăgească pe cei care apreciază analiza rece, exactă şi referinţele factuale mai mult decât elocvenţa semantică şi comentariul deconstructivist.

Éric Alliez este profesor de filosofie modernă europeană (Faculty of Arts and Social Sciences, Kingston University, London). Predă, de asemenea, la Université Paris 8. S-a remarcat mai ales prin studiile despre filosofia lui Félix Guattari şi Gilles Deleuze. Maurizio Lazzarato, sociolog şi filosof, membru al Collège International de Philosophie de Paris şi cercetător CNRS (Matisse, Université Paris I), este cunoscut pentru contribuţiile sale pe tema muncii imateriale şi a teoriei politice a creditului. Publicată mai întâi în limba franceză, la Éditions Amsterdam, lucrarea se va bucura şi de o traducere în limba engleză, a cărei apariţie este planificată pentru vara anului 2017, în colecţiile Semiotext(e).

Preocupările de durată ale autorilor transpar în tezele şi structura cărţii, o bună parte din text demonstrând moduri de utilizare ale instrumentelor analitice construite de Foucault (*gouvernamentalité, biopolitique*) sau Deleuze-Guattari (*machines de guerre*). Categoriile marxiste şi istoria economică a capitalului schiţează contururile conceptuale largi.

Prima parte a cărţii articulează genealogii şi referinţe majore care sunt îndreptate ca o lupă imensă către harta conflictelor ce anticipează războiul civil total mobilizat de Capital astăzi : războaiele acumulării primitive neîntrerupte (războiul împotriva femeilor, războaiele subiectivităţii, războiul colonial, noile războaie coloniale, istoriile alternative ale Revoluţiei Franceze, biopolitica războiului civil permanent, războaiele totale ale secolului XX). Autorii interoghează limitele liberalismului lui Foucault, dar în acelaşi timp traduc sârguincios subiectele politice la care se referă în limbajul filosofiei politice foucaultiene. Capitolele finale, începând cu al zecelea („Războaiele de strategie ale Războiului Rece"), descriu fronturile cele mai recente, desfăşurând o captivantă arhivă de referinţe documentare şi note de lectură : asimilarea de către societate a instrumentelor de măsură sau management digital ale maşinii de război capitaliste, mecanismele elitist-tehnocratice ale expertizei guvernamentale, logistica producţiei de cunoaştere. „Căci industria de armament", susţin cei doi (pp. 378-379), „ale cărei funcţii economico-strategice au jucat întotdeauna un rol determinant în capitalism, este şi ea prinsă în evoluţia războiului în cadrul populaţiei (*guerre au sein de la population* – n. trad.). Complexul *militaro-industrial* al Războiului Rece se

îmbogăţeşte cu un complex *industrial-securitar* care extinde războiul la toate războaiele de control, într-un continuum ce conectează politicile urbane de segregare la scară locală, naţională şi globală a stării de urgenţă, în timp ce versiunea sa de *soft power* se obligă să adapteze practicile comerciale la culturile mobilităţii şi la noile moduri de viaţă, afirmând în acelaşi timp controlul asupra identităţii digitale portabile (*habitèle*[1] – n. trad.) prin branşarea arborescenţei informării poliţieneşti pe rizomul vieţii cotidiene (*datamining*, *smart intelligence*)".

Capitolul final („Războaiele fractale ale Capitalului") tratează în mod explicit chestiunea contracarării strategiilor Capitalului şi a maşinilor de război pe care acesta le utilizează. El decriptează parţial mizele războiului interior al statelor Uniunii Europene, ale războiului economic împotriva Greciei. Descrie, de asemenea, rolul strategic colonial al temelor preferate de variate mişcări postfasciste, deja atât de familiare. Războaiele pentru omogenitate rasială şi heterosexuală sunt mijloace de preluare biopolitică a puterii pe care le pun în comun atât mişcările neofasciste ce îşi au originea în conservatorismul eurocentric, cât şi cele ce se revendică din conservatorismul islamist.

Formularea contra-strategiilor de utilizat se lasă însă aşteptată până la ultima pagină, unde autorii se mulţumesc să constate că ar trebui să mergem mai departe de punctul unde s-a oprit Foucault în a da substanţă şi angajament criticii războiului capitalist. O încheiere care echivalează cu promisiunea unui al doilea volum.

Ovidiu GHERASIM-PROCA[2]

1. Neologismul este explicat de Dominique Boullier (*cf.* Dominique Boullier, Habitele : mobile technologies reshaping urban life. URBE, 2014, 6 (1), pp.13-16. <hal-00973088>, disponibil on-line la adresa : https : //hal-sciencespo.archives-ouvertes.fr/hal-00973088).
2. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi. E-mail : gherasim_o@yahoo.com.

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 107-110

Simona Corlan-Ioan, *Invention de Tombouctou. Histoires des récits occidentaux sur la ville pendant les XIXe–XXe siècles*, L'Harmattan, Paris, 2014

Imaginarul din jurul oraşului Tombuctu s-a conturat în timp ca speranţă a descoperirii unei culturi cu trăsături fantastice, a contactului cu o alteritate radical diferită de contextul civilizaţiei vest-europene. Lucrarea Simonei Corlan-Ioan urmăreşte evoluţia legendei oraşului Tombuctu, situat în centrul Africii de Vest, în segmentul sud-vestic al deşertului Sahara, pe cursul mediu şi în cel mai nordic segment al fluviului Niger, care i-a asigurat şi existenţa de-a lungul secolelor. Prin dimensiunile impresionante ale lucrării, prin capacitatea autoarei de a transmite, pe o cale interdisciplinară şi printr-o transpunere fluidă, cu talent literar, mai ales în condiţiile unui demers academic cuprinzând un număr atât de mare de aspecte teoretice şi metodologice, cartea reprezintă şi o excelentă invitaţie pentru un alt mod de a realiza cercetări istorice.

Secolul al XIX-lea a constituit o re-energizare a fenomenului explorărilor geografice, după o perioadă de relativă stagnare a acestor demersuri europene, în intervalul imediat următor seriei de descoperiri spectaculoase a secolelor al XV-lea şi al XVI-lea. În ciuda dezvoltării primelor expediţii sistematice în Africa, acest continent ocupase oricum un rol privilegiat în imaginarul european al perioadelor anterioare. Explorarea relativ târzie s-a datorat unor factori de ordin politic, în sensul concentrării pe zone mai accesibile şi cu resurse confirmate, ca şi anevoinţelor cauzate de clima dificilă şi de distanţele uriaşe din interior.

Oraşul Tombuctu, neexplorat de europeni până în prima jumătate a secolului al XIX-lea, îşi crease deja propria legendă, o legendă cu un destin special în cadrul reprezentărilor europene cu privire la spaţii exotice, interzise, misterioase şi aparent inaccesibile. Mai mult decât majoritatea ţintelor predilecte expediţiilor europene, comparabil poate doar cu anumite spaţii şi oraşe din America Centrală, de Sud, sau Indochina, Tombuctu a reprezentat, începând cu primele relatări parvenite occidentalilor în secolul al XIV-lea, un spaţiu asociat cu bogăţii imense, depozitarul unei civilizaţii musulmane sofisticate şi cosmopolite, devenind practic sinonim cu ideea unei alterităţi fascinante. Incapacitatea europenilor de a confirma sau infirma variatele relatări şi informaţii provenite în special de la cronicarii şi negustorii arabi, misionarii şi comercianţii europeni de pe coasta atlantică a Africii, nu numai că nu a scăzut interesul pentru oraş, ci, dimpotrivă, l-a transformat într-o veritabilă pasiune, regăsită constant în interesele manifestate de călătorii şi aventurierii europeni, ca şi în cele ale oamenilor de ştiinţă şi ale societăţilor geografice din capitalele europene.

În condiţiile inexistenţei unor studii unitare despre oraş şi evoluţia acestuia, Simona Corlan-Ioan a sintetizat o vastă bibliografie, extinsă pe o perioadă de mai multe secole, de la primele relatări (secolul al XIV-lea), până la cele mai recente studii, înglobând informaţii şi surse extrem de variate, de la cronici, rapoarte şi jurnale de călătorii, la analize antropologice şi sociologice. Scopul lucrării este acela de a aborda subiectul dintr-o nouă perspectivă : analiza determinărilor imaginarului european iluminist şi post-iluminist şi

evoluţia acestuia în raport cu contextul intelectual şi cultural european şi, de asemenea, în raport cu transformările cunoscute de mitul Tombuctu pe măsură ce volumul şi claritatea informaţiilor despre oraş au crescut.

Autoarea realizează astfel o cercetare complexă, din care nu reiese doar istoria unei explorări, ci rezultă şi evoluţia conceptului de alteritate culturală şi geografică din perspectiva unei civilizaţii care la rândul ei se transformă rapid în decursul secolului al XIX-lea : cea vest-europeană. Oraşul real şi oraşul visat s-au confundat mereu în imaginarul european, astfel încât miza cercetării este întărită, funcţia simbolului motivând ignorarea, în contextul respectiv, a încercărilor de explicare raţională a condiţiei sale reale. Procesul reiese ca fiind paradoxal, cu atât mai mult în contextul unei Europe Occidentale deja înscrise pe calea raţionalismului şi a revoluţiei ştiinţifice. Excepţia pe care o face Tombuctu de la acest proces se explică, conform Simonei Corlan-Ioan, prin forţa de sugestie şi prin atracţia pentru fenomene culturale şi sociale ce nu se înscriu în reperele structurilor clasice europene. Explicaţia autoarei este că Tombuctu reprezintă un important factor de conservare a ideii de alteritate şi a Celuilalt, în sensul de alteritate accentuată, a cărei apropiere este dorită şi căutată. Procesul a contribuit, evident, la menţinerea mitului chiar şi după cucerirea şi integrarea oraşului în sistemul politic şi administrativ francez în 1894, declarat „anul Tombuctu".

Prima localizare corectă a oraşului îi aparţine scoţianului Mungo Park, primul călător european ajuns în zonă, în anul 1805. Mitul este amplificat până la călătoria lui René Caillié, recunoscut ca primul european care a reuşit să intre în oraş în 1828 şi să supravieţuiască drumului de întoarcere. În condiţiile în care un alt exporator britanic, Gordon Laing, reuşise, conform majorităţii surselor, să pătrundă în oraş cu doi ani înainte, dar fusese ucis la întoarcere, guvernul britanic nu a recunoscut autenticitatea călătoriei lui René Caillié, lansând totodată o campanie de denigrare la adresa lui. Societatea de Geografie din Paris l-a recompensat pe Caillié, devenit ulterior un erou al civilizaţiei franceze. În ciuda relatării sale relativ realiste, care oferă primele informaţii ce ar fi putut să pună capăt mitului Tombuctu, fascinaţia faţă oraş continuă. A doua călătorie în oraş a fost realizată de către geograful şi istoricul german Heinrich Barth, sub pavilionul Marii Britanii, în 1850. Rezultatele au fost cuprinse într-un jurnal de călătorie detaliat şi sistematic, însoţit de o hartă a oraşului şi a regiunii, publicat întâia dată în limba germană (1857) şi apoi tradus în engleză (1859) şi în franceză (1860). Ultimul călător european care a vizitat Tombuctu înainte de cucerirea franceză (1894) a fost exploratorul german Oskar Lenz (1880), a cărui expediţie a fost finanţată de Societatea de Geografie din Berlin. Jurnalul călătoriei sale a fost publicat în germană în 1884 şi tradus în franceză doi ani mai târziu.

Cei doi exploratori germani au confirmat, într-o manieră mai sistematică, opiniile exprimate înainte de Caillié, ajungând astfel la concluzia că legendarul Tombuctu nu era în acel moment decât un mic oraş deşertic, cu construcţii joase şi modeste din chirpici, lăsând impresia generală a sărăciei şi a dezordinii, departe de oraşul visat, bogat, înconjurat de grădini şi palmieri. Totuşi, toţi trei, mai ales exploratorii germani, încearcă să ofere explicaţii ştiinţifice pentru situaţia decepţionantă în care se aflau oraşul şi locuitorii săi, considerând că perioada de glorie a civilizaţiei şi urbanismului se încheiase în urmă cu peste un secol, odată cu invazia tuaregilor. În aceste condiţii, mitul, deşi expus unor analize mai realiste, supravieţuieşte ca urmare a plasării sale cândva într-un trecut nedeterminat, când oraşul ar fi fost totuşi un extraordinar centru intelectual, religios şi comercial al Africii, cuprinzând palate, universităţi şi biblioteci, în mijlocul unei oaze luxuriante.

Revistele europene de popularizare a istoriei şi geografiei au contribuit însă într-o măsură mai mare la menţinerea concepţiilor idealizate despre oraş, întreţinând mitul, în contextul favorabil al apariţiei, pentru prima dată, a unui larg public cititor şi căutător al exoticului.

Astfel, în condiţiile nedescoperirii unui Eldorado african, alteritatea reprezentată de mitul Tombuctu îşi dovedeşte autonomia faţă de relatările obiective ale primilor exploratori, contribuind la situaţia neobişnuită a unui imaginar ce rezistă ştiinţei europene. Fenomenul s-a manifestat în ciuda accesibilităţii oraşului prin cucerire, Tombuctu beneficiind de un destin independent de evoluţiile din jur, în condiţiile în care noii călători trec realitatea observabilă prin filtrul deformant al unei imagini deja construite şi asimilate. Un exemplu în acest sens îl constituie jurnalul de călătorie din 1897 al lui Félix Dubois, care, utilizând figuri de stil literare, prezintă Tombuctu ca fiind punctul nodal al confluenţei dintre culturi, religii şi civilizaţii, între lumea neagră şi cea berbero-arabă. Autonomia oraşului imaginat se bucură astfel de un continuu succes în Europa, în special în rândul publicului larg.

Dubois dezvoltă chiar o serie de planuri pentru construirea unei căi ferate prin deşert, între Tombuctu şi Mediterana, a unor canale de irigaţii pornind de la Niger pentru cultivarea întregii zone cu bumbac, rezultând în dispariţia deşertului din jurul oraşului. Un astfel de proiect confirmă fuziunea neaşteptată dintre imaginarul istoric al oraşului şi cel aflat în plină dezvoltare în Europa acelei epoci – cel ştiinţific şi tehnologic.

O dilemă ar putea fi: în ce măsură mai este susţinut mitul la începutul secolului XX din convingere sau din raţiuni pur comerciale? Autoarea explică supravieţuirea mitului dintr-o perspectivă idealistă, nu pragmatică sau manipulatoare, prin influenţa oraşului în imaginarul colectiv european, care a fost atât de puternică încât nici măcar contactele cu oraşul real nu l-au putut dizolva imediat. Oraşul ideal, ca alteritate, a fost transportat, în relatările perioadei, în propriul său trecut, spaţiu aproape inexpugnabil. În acelaşi timp, viaţa cotidiană în Tombuctu a început să prezinte interes pentru primii antropologi, care, în primă fază, sunt chiar primii exploratori. Descrierile în jurul vestimentaţiei, coafurilor feminine, bijuteriilor, ornamentelor încep să capete o pondere mai mare.

Deşi aparţinând unei zone cu un anumit specific, destul de diferit fată de cel al restului Africii Negre, oraşul este analizat şi din perspectiva imaginarului mai larg cu privire la continentul african. Astfel, cursa pentru Tombuctu constituie prologul pentru ce avea să devină în foarte scurt timp, odată cu Conferinţa de la Berlin din 1884-1885, Cursa pentru Africa, care a reflectat, prin modul de desfăşurare şi imaginarul accentuat de noi culturi, civilizaţii, centre urbane şi, în cele din urmă, descoperiri arheologice, puterea de sugestie şi influenţa alterităţii africane.

Oraşul a fost cucerit de către autorităţile franceze în 1894, fiind astfel pentru prima dată integrat în spaţiul civilizaţiei europene. În noul context, rolul exploratorilor şi aventurierilor din deceniile precedente va fi preluat de către militarii şi misionarii francezi. Mitul, în măsura în care rezistă ca urmare a „istoricizării" sale, a contribuit la alimentarea şi justificarea unor proiecte idealiste, în multe cazuri pur utopice, de construire a unei vaste infrastructuri în oraş şi în regiunea înconjurătoare.

Ca urmare a evoluţiei rapide a tehnologiei în decursul secolului XX, imaginarul european cu privire la Tombuctu continuă să fie valorificat prin intermediul revistelor de mare circulaţie, jurnalelor, imaginilor, filmelor şi documentarelor, fiind integrat primei forme de turism în zonă, ca urmare a mai marii stabilităţi sau siguranţe, facilitată de administraţia franceză. Anul 1960 a adus finalul prezenţei europene şi integrarea oraşului în noul stat Mali. În mod paradoxal, noile autorităţi au preluat în întregime imaginarul european despre Tombuctu, valorificând şi promovând aceleaşi seturi de informaţii şi valori cu privire la oraş, care devine un loc al memoriei, atât pentru Mali, cât şi pentru Africa Neagră. Mitul Tombuctu a contribuit astfel şi la legitimarea noului stat şi a culturii din Africa de Nord-Vest.

Autoarea a vizitat, în calitate de ambasador, pentru prima dată oraşul în 2009, receptându-l ca pe o entitate geografică mereu reinventată, ca pe „un personaj dintr-o legendă, ce îşi

creează la rândul său propriile sale personaje". Urmărind în mod consecvent apariţia, dezvoltarea şi destinul unui mit aparţinând imaginarului european din secolele trecute despre oraşul Tombuctu, Simona Corlan-Ioan a realizat, dincolo de o consistentă cercetare academică, şi un fascinant periplu într-un timp şi un spaţiu ce au pendulat mereu între mit şi adevăr istoric.

Adriana SPETEANU-VASILIU[1]

1. Universitatea din Bucureşti. E-mail : adrianaspeteanu@hotmail.com.

Psihologia Socială, nr. 39/2017, pp. 111-115

Anticomunismul neolegionar în România postcomunistă, William Totok, Elena-Irina Macovei, *Între mit şi bagatelizare. Despre reconsiderarea critică a trecutului, Ion Gavrilă Ogoranu şi rezistenţa armată anticomunistă din România*, Editura Polirom, Iaşi, 2016[1]

Având atât o parte analitică, o parte ştiinţifică introductivă care ocupă aproximativ prima jumătate a cărţii, cât şi una documentară, care reuneşte declaraţii date fostei Securităţi de către Ion Gavrilă Ogoranu, respectiv Nicolae Orbulescu – referitoare la rezistenţa armată împotriva regimului comunist de la sfârşitul anilor 1940 şi începutul anilor 1950 şi despre mişcarea legionară –, prezentul volum se constituie într-o încercare solidă şi curajoasă de a deconstrui mitul anticomunismului democratic care ar fi fost promovat de către „luptătorii din munţi" la începutul instaurării comunismului românesc. Aşa cum arată cu asupra de măsură lucrarea lui William Totok şi a Elenei-Irina Macovei, majoritatea protagoniştilor rezistenţei armate anticomuniste au fost legionari sau naţionalişti de diferite nuanţe şi, în plus, în timpul acestui proces, toţi au trecut printr-o sinergie ideologică de pe urma căreia au căpătat convingeri de o dreaptă radicală sau chiar de extrema dreaptă. Exemplul lor este similar „trincerocraziei" italiene din timpul Primului Război Mondial, misticii care s-a născut din camaraderia de pe front şi care, odată soldaţii ajunşi acasă şi neintegraţi, din cauza crizei economice din perioada interbelică, profesional şi social, a devenit pepiniera de cadre a viitorului partid fascist.

Revirimentul legionarismului de după 1989 nu poate fi în niciun caz disociat de elogierea necritică a perioadei interbelice operată de noua elită a intelectualităţii publice. Mitul unei Românii democratice aflate în plină ascensiune, a cărei evoluţie ar fi fost brutal întreruptă de impunerea regimului comunist, nu este nimic altceva decât o construcţie discursivă menită să creeze continuităţi şi legitimităţi, acţionând ca o punte de legătură între vechea elită interbelică, „tânăra generaţie" a lui Emil Cioran, Mircea Eliade, Mircea Vulcănescu, Constantin Noica, Eugen Ionesco, şi, respectiv, noii intelectuali publici, pe care îi cunoaştem suficient de bine pentru a-i mai menţiona. Dincolo de invalidarea faptică a unei presupuse Românii interbelice înfloritoare, operată, printre alţii, de istorici ca Bogdan Murgescu sau de sociologi cum ar fi Cornel Ban, rămâne o problemă de contradicţie ideologică, sesizată cu acuitate de către Gaspár Miklós Tamás : cum poate fi edificată democraţia

1. O primă versiune a acestui text a apărut sub titlul „Spiritul diavolesc al jidovimii bolşevice. Anticomunismul neolegionar în România postcomunistă" în publicaţia on-line *Baricada*.

românească postcomunistă pornind de la nişte repere spirituale din interbelic autorevendicate deschis dinspre dreapta radicală de factură heideggeriană şi admiratoare nevoie mare a legionarismului fascist?

Trebuie să recunoaştem însă că această evoluţie are un substrat mai vechi, identificabil în relaţia tot mai strânsă dintre unii legionari aflaţi în exil în perioada comunistă şi regimul Ceauşescu, al cărui naţionalism tot mai accentuat a făcut posibilă apropierea – şi chiar recrutarea – de către fosta Securitate a unor membri marcanţi ai exilului românesc, mulţi dintre ei legionari care nu renunţaseră la această ideologie, dar care percepeau afinităţile substanţiale existente între legionarism şi naţional-comunismul ceauşist. Totuşi, liderul legionarilor din exil, Horia Sima, nu a simpatizat niciodată cu naţionalismul ceauşist, percepându-l, în cheie pur conspiraţionistă, drept rezultatul unei înţelegeri secrete cu Moscova pentru crearea de confuzie ideologică în Occident. „Reînvierea naţionalismului militant sub Ceauşescu şi vehicularea mai mult sau mai puţin deschisă a antisovietismului cu conotaţii tradiţionale antislave au stârnit reacţiile empatice ale unor personaje ca Pamfil Şeicaru şi I.V. Emilian cu politica regimului de la Bucureşti. Naţionalismul celor doi, simpatia lor pentru regimul dictatorial al lui Antonescu (al cărui proces tacit de reabilitare – mai întâi literară – l-a inaugurat, în 1975, Marin Preda cu romanul său *Delirul*), adversitatea lor faţă de regele Mihai (pe care îl considerau covinovat pentru moartea dictatorului fascist), cât şi antisovietismul şi antimaghiarismul lor au contribuit la depăşirea unor eventuale elemente discordante cu ideologia naţional-comunistă a regimului de la Bucureşti. Ei se identificau cu dimensiunea tot mai pronunţat naţionalistă a politicii ceauşiste, acceptând să colaboreze în acest sens cu Securitatea, pe care o percepeau ca pe un aparat de apărare a etno-identităţii române. În acest context, ei aveau şi misiunea discretă de a contracara linia anticomunistă intransigentă a lui Horia Sima, marcată mai degrabă de conspiraţionism decât de un minim simţ de realism politic. Din informaţiile furnizate de alţi agenţi plasaţi în apropierea lui Sima şi a intimilor săi rezultă că acesta susţinea, de pildă, teza eronată că refuzul lui Ceauşescu de a participa la invazia Cehoslovaciei, în 1968, nu ar fi fost nimic altceva decât o farsă pusă la cale de sovietici. Cu alte cuvinte, cursul de independenţă promovat de Ceauşescu nu ar fi fost decât un act dintr-o piesă ocultă elaborată de serviciile secrete sovietice" (pp. 56-57, subl. în orig.).

Dincolo de reticenţa lui Sima, un număr apreciabil de legionari, şi nu numai, au acceptat să colaboreze cu Securitatea şi să furnizeze informaţii importante despre diferite persoane şi/sau evenimente pe care conducerea de la Bucureşti le avea în vizor. Iar faptul că naţional-comunismul românesc nu a fost o simplă tactică (geo)politică o demonstrează, printre altele, relaţia dintre Securitate şi celelalte servicii secrete ale statelor est-europene, pentru care România era, mai ales după 1968, un „stat inamic". Mai mult, Securitatea avea un departament special pentru a combate propaganda negativă a „ţărilor frăţeşti", iar colaborarea cu acestea în chestiuni operative sau militare se rezuma la simple exerciţii de rutină, fără implicaţii ideologice sau politice.

După revoluţie, supravieţuitorii legionari au adoptat rapid, la fel ca intelectualii sau ca mulţi dintre politicieni, discursul anticomunist. Acesta oferea un camuflaj perfect pentru colaborarea cu fosta Securitate, pentru osmoza ideologică substanţială dintre legionarism şi naţional-comunism sau pentru posibilităţile de a obţine rapid şi fără riscuri un anumit capital de imagine, facil convertibil ulterior în capital politic. Mai mult, legionarii au supralicitat imaginea partizanilor anticomunişti, a grupurilor de rezistenţă din munţi, al căror număr trecuse de o mie între 1944 şi 1947, transformându-i în adevărate repere democratice, patriotice şi chiar religioase. Mulţi dintre aceşti partizani au fost legionari şi

au luptat pentru a ascunde atrocităţile comise în perioada celui de-al Doilea Război Mondial sau pe vremea când încă trăia Corneliu Zelea Codreanu sau pur şi simplu au făcut-o în interes personal, pentru a negocia ulterior o eventuală părăsire a ţării, plasată progresiv şi aparent ireversibil sub spectrul stalinismului represiv şi sufocant. Sigur, mai existau printre aceşti combatanţi şi ţărănişti, şi creştin-democraţi, şi naţionalişti radicali. Dar anticomunismul i-a unit şi i-a inspirat într-un sens extremist : pur şi simplu, înlocuirea comunismului cu antonescianismul sau cu legionarismul nu are cum să fie o opţiune politică democratică, pe lângă faptul că nu are nimic de-a face cu creştinismul. Numai că, în vidul ideologic de după 1989, ţinând cont şi de discernământul civic limitat al unei populaţii abrutizate intelectual de propaganda comunistă, vechii legionari, ajutaţi de generaţii mai noi, au reuşit să maculeze trecutul legionar al luptătorilor din munţi şi să îi transforme în repere de curaj, spiritualitate, inteligenţă şi implicare civică. În cuvintele autorilor : „După 1989, au reapărut în public şi unii supravieţuitori ai represiunii staliniste care, imediat după prăbuşirea regimului antonescian, s-au organizat şi s-au alăturat unor detaşamente de luptă înarmată contra noii puteri de la Bucureşti. Însoţiţi de aplauze cu iz propagandistic din mass-media postcomunistă, foştii luptători au revendicat aprecierea, cinstirea şi preţuirea oficială a acţiunilor lor, cerând recunoaşterea exclusivă a statutului de reprezentanţi legitimi ai rezistenţei anticomuniste. Odată cu răspândirea necritică a unor astfel de revendicări, în rândurile unei părţi a populaţiei, supusă de-a lungul ultimelor decenii comuniste la umilinţe şi obligată la tăcere şi ascultare oarbă, a sporit şi gradul de acceptare şi interiorizare treptată a noului mit postcomunist despre o Românie curajoasă care a rezistat şi s-a opus comunismului cu arma în mână. În paralel cu acest mit a luat naştere şi un soi de martirologie colectivă, prezentată în context est-european şi în comparaţie cu celelalte ţări foste comuniste drept un fenomen ieşit din comun, dacă nu chiar singular. Aceste mistificări aveau darul de a estompa printr-o reconsiderare artificială comportamentul şi complicităţile cu sistemul ceauşist, pentru a crea un echilibru între propriul lor eşec nemărturisit şi invocarea actelor eroice ale detaşamentelor de gherilă înarmate din munţi, din anii 1950, prezentate ca modele civice, morale şi, în ultimul timp, chiar religioase” (p. 103).

Din păcate, unii intelectuali – profesori universitari şi jurnalişti, majoritatea – au încercat să estompeze şi să minimalizeze componenta antisemită şi militantismul violent al acestor grupări – „bande”, în limbajul oficial al epocii –, insistând asupra eroismului şi a sacrificiului personal al protagoniştilor. Despre derapajele antidemocratice ale acestora s-a amintit prea puţin, aşa cum şi rolul minorităţilor naţionale din cadrul grupărilor armate anticomuniste a fost trecut sub tăcere. Atunci când acest lucru s-a întâmplat, extremismul anticomuniştilor naţionalişti fiind prea pregnant pentru a fi trecut cu vederea, respectivele derapaje fie au fost subsumate unui presupus consens mai larg sau, pur şi simplu, limbajului epocii, fie au fost atribuite fără dovezi Securităţii sau au fost transformate într-o reacţie oarecum firească la adresa evreilor aflaţi la conducerea Partidului Muncitoresc Român (PMR). În ciuda dovezilor clare care demonstrează imbatabil faptul că partidul şi Securitatea aveau deja în jur de 90% membri români în primii ani de după 1945, stereotipul comunismului ca ideologie iudaico-masonică rămâne deosebit de prezent în discursurile naţionaliste contemporane.

Infiltrate de colaboratori ai Securităţii sau pur şi simplu descurajate de lipsa de resurse şi de reacţia violentă şi lipsită de compromisuri a regimului comunist, în 1951 mai existau sub patruzeci de astfel de grupări, după ce numărul lor trecuse de o mie între 1944 şi 1947. După ce au fost anihilate, singurul conducător al unei astfel de bande care nu a fost arestat

decât după ce a stat ascuns aproximativ două decenii a fost Ion Gavrilă Ogoranu. Iată cum îl descriu autorii pe Ogoranu, respectiv „banda" al cărei lider a fost: „În esenţă, lupta grupului Ogoranu a fost ineficace. Partizanii s-au aflat într-o permanentă defensivă, cramponându-se în disperarea lor crescândă de un ajutor iluzoriu occidental, prin declanşarea unui nou război, cu Uniunea Sovietică şi lagărul comunist. Speranţa izbucnirii unui nou război mondial s-a dovedit a fi o himeră de care s-au agăţat şi mulţi alţii dintre cei care au preferat să ia calea unei haiducii sortite eşecului. Neputând recunoaşte acest eşec existenţial şi tragic pentru cei care şi-au pierdut viaţa într-o confruntare în care şansele victoriei erau egale cu zero, Ogoranu a transformat în memoriile sale înfrângerea suferită într-o epopee dominată de protagonişti idealişti care, în realitate, intenţionau să făurească o Românie, vorba cântecului, «ca soarele sfânt de pe cer». Preluarea unor formule eufemistice legate de descrierea grupului ca luptători «naţional-creştini», prin eliminarea conotaţiilor legionare – aşa cum face Lucia Hossu Longin în episodul dedicat lui Ogoranu din serialul televizat *Memorialul Durerii* sau cum sugerează regizorul Constantin Popescu în filmul său artistic *Portretul luptătorului la tinereţe* –, a contribuit la proliferarea unor mistificări şi bagatelizări şi, nu în ultimul rând, la măsluiri şi distorsionări istorice. Nemulţumiţi cu acest proces sistematic de sterilizare ideologică prin accentuarea unidimensională a factorului anticomunist s-au arătat şi numeroşi neolegionari sau simpatizanţi ai Mişcării. Unii dintre ei s-au pronunţat în favoarea unei poziţii mai ofensive, reliefând ideea că «principala forţă a luptei anticomuniste în România a fost Mişcarea Legionară (fără să ignorăm suferinţele şi meritele altora, cu care suntem solidari)»" (pp. 155-156, subl. în orig.).

După ce a pactizat, în anii 1970, cu regimul Ceauşescu pentru a se putea reintegra, fie şi parţial, în societate, Ogoranu s-a transformat şi a fost de asemnea transformat într-un simbol al luptei anticomuniste, al unei posibile Românii naţionaliste de inspiraţie legionar-antonesciană, pe care comunismul a eliminat-o prematur şi pe nedrept. Întreaga campanie s-a desfăşurat pe fundalul ascensiunii naţionalismului extremist, concretizat prin problematici ca reabilitarea mareşalului Ion Antonescu, deşi neoficializată în cele din urmă, respectiv prin sanctificarea „luptătorilor din munţi". Vechiul naţionalism legionar se împletea de acum cu noul legionarism într-un discurs xenofob, conspiraţionist, agresiv şi în cele din urmă ridicol. Au apărut mai multe grupări care se revendicau ca moştenitoare directe ale Legiunii „Arhanghelul Mihail", dar acestea nu au reuşit să creeze o supra-organizaţie comună, aşa cum nu au reuşit să-i coopteze nici pe adepţii discursului „dacist", nici pe vechii naţionalişti ne-legionari reuniţi în partide ca Vatra Românească sau Partidul România Mare.

Dar disensiunile dintre aceste formaţiuni împreună cu slaba aderenţă a naţionalismului extremist în România de astăzi nu ar trebui să ne bucure prea repede. Dimpotrivă, lipsa unei reacţii consistente împotriva legitimării postcomuniste a legionarismului, aşa cum a observat-o şi explicat-o foarte bine Michael Shafir, ar trebui să ne îngrijoreze. La fel cum ar trebui să ne îngrijoreze şi ceea ce Michael Billig a numit „naţionalism banal": simbolistica naţionalistă latentă, neconştientizată de către protagonişti ca aparţinând unei ideologii specifice şi în acelaşi timp nocive, poate fi activată spontan în anumite împrejurări, conducând, în combinaţie cu alţi factori, la o fragilizare a democraţiei per ansamblu. Să nu ne bucurăm deci că Partidul România Unită nu a reuşit să intre în Parlament la alegerile din 2016 sau că nelegionarismul şi dacismul sunt discursuri lipsite de un viitor politic menţionabil. Dacă ne uităm la popularitatea stereotipiilor împotriva minorităţilor etnice, religioase şi sexuale, cuplate cu un anti-europenism naţional-populist necritic, care mai

degrabă ascunde decât relevă carenţele Uniunii Europene responsabile pentru derapajele neoliberale din ultimii ani, vom constata că avem mai multe motive de nemulţumire decât ar părea la prima impresie. Dar, vorba filosofului Baruch Spinoza, înainte de a ne bucura sau, în cazul de faţă, de a ne întrista, trebuie în primul rând să înţelegem.

Emanuel COPILAŞ[1]

1. Universitatea de Vest din Timişoara, Facultatea de Ştiinţe Politice, Filosofie şi Ştiinţe ale Comunicării. E-mail : copilasemanuel@yahoo.com.

www.polirom.ro

Bun de tipar : iunie 2017. Apărut : 2017
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax : (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,
sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53
Tel. : (021) 313.89.78 ; E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. ADI CENTER S.R.L.